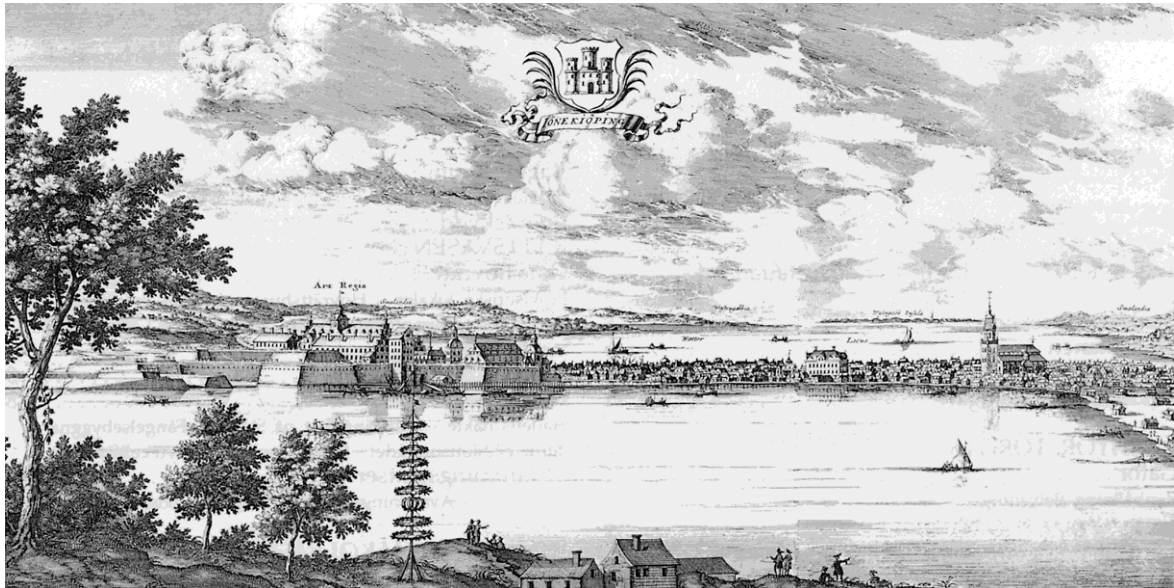

ATT FLYTTA EN STAD

Hur Jönköpings stad flyttades under tidigt 1600-tal

Ann-Marie Nordman

Lunds universitet
Institutionen för arkeologi och antikens historia
C-uppsats i Historisk arkeologi VT 2009
Handledare: Mats Mogren

ABSTRACT

Jönköpings stad flyttades 1612 från sitt medeltida läge väster om nuvarande Hamnkanalen, till östra sidan av kanalen. Samtidigt etableras vapenfaktori och vantmakeri i staden. Denna uppsats ska behandla orsakerna bakom, organiseringen och det praktiska genomförandet av flyttningen. Varför var det så viktigt att flytta staden? Varför till ett träsk? Hur var det möjligt att på 1610-talet flytta en stad med 1 200 invånare? Hur genomfördes flyttningen, av vem? Vilka maktpolitiska faktorer och visioner låg bakom? Vilken roll spelade kungen/kronan i detta omfattande arbete? Vilken roll spelade de utländska experterna?

Text och kartor: Ann-Marie Nordman om inte annat anges

Utdrag ur Primärkartan, Jönköpings stad återgivna enligt tillstånd.

Fotografier: © Jönköpings läns museum

Omslag: Jönköping omkring 1690. Ur Erik Dahlbergs planschverk *Suecia antiqua & hodierna*. Vy från Ryhovs herrgård (nuvarande Ryhovs sjukhus) sydöst om staden.

Innehållsförteckning

Inledning.....	5
Syfte och frågeställning.....	5
Metod.....	6
Forskningshistorik.....	6
Om stadsplanering under stormaktstiden.....	9
Jönköpings stads historia efter 1600.....	10
Stadens flyttning.....	12
Nya förutsättningar.....	14
Jämförelsematerial – stadsflyttningar av försvarsskäl.....	15
Kalmar.....	15
Göteborg.....	16
Kristianstad.....	17
Jämförelsematerial – stadsflyttningar/stadsetableringar och krigsindustrier.....	18
Söderhamn.....	19
Sundsvall.....	19
Det arkeologiska materialet.....	20
Källkritiska aspekter på det arkeologiska materialet.....	20
Resultat av materialgenomgång.....	22
Polymer.....	25
Tomtagarnas insatser.....	25
Diskussion.....	27
Varför flyttades Jönköping?.....	27
Varför till ett träskområde?.....	28
Vem eller vilka var drivande?.....	29
Hur organiserades arbetet?.....	30
Frågeställningar inför framtida undersökningar på Sanden.....	30
Sammanfattning.....	31
Referenser.....	33
Tryckta källor.....	33
Otryckta källor.....	36
Internet- källor.....	37
Kartmaterial.....	37
Bilagor.....	39

Inledning

År 1612 flyttades Jönköpings stad från sitt medeltida läge inom dagens Väster till nuvarande stadsdelen Öster (figur 1). Flyttningen skedde efter att den medeltida staden hade bränts ner av invånarna själva inför ett annalkande danskt anfall. Den totalförstörda staden gav kronan möjlighet att beordra stadens flyttning till ett mer skyddat läge i förhållande till Jönköpings slott. Motiveringen, enligt traditionen, var det utsatta läget som gränsstad, som flera gånger tidigare hade attackerats av danska trupper.

Således kan Jönköpings äldre stadsområde delas geografiskt och kronologiskt i två delar: den medeltida stadsdelen Väster som efter 1610-talets förflyttning ersätts av en nyetablering på den smala sandreveln, *Sanden*, där dagens Öster ligger. Till skillnad mot många andra svenska städer har man redan på 1970-talet uppmärksammat den arkeologiska och kulturhistoriska potentialen som dessa stadslager från tidigmodern tid innehåller.¹ I Jönköping har fram till idag uppskattningsvis 25 % av 1600-talets stadsområde blivit föremål för arkeologiska insatser (figur 2). Kompletta stadsgårdar har undersökts i bland annat kvarteren Ankaret, Ansvaret Aspen, Apeln, Dolken och Diplomaten.

Uppsatsen ämnar beskriva resultaten av de senaste trettio årens arkeologiska utgrävningar inom den tidigmoderna staden. Vilka processer styrde stadens flyttning och hur gick man till väga?

Syfte och frågeställning

Uppsatsens syfte är att beskriva orsakerna bakom, organiseringen och det praktiska genomförandet av Jönköpings stads flyttning. Dessutom ska en del frågeställningar inför kommande arkeologiska undersökningar tas fram.

Frågor att ta ställning till är:

- Varför flyttades staden?
- Varför till ett träskområde?
- Vem eller vilka var mest drivande?
- Hur organiserades arbetet med att flytta en stad med 1 200 invånare?

¹ Detta intresse kan åtminstone delvis härledas till den dåvarande landsantikvarien Gunnar Lindqvist vars kraftfulla agerande bidrog till att kulturmiljöfrågor lyftes fram på ett helt annat sätt än tidigare.

Metod

Uppsatsen kommer att redovisas som en jämförande studie där arkivaliska uppgifter ställs mot de senaste 35 årens arkeologiska resultat. Dessutom kommer jämförelser att göras med andra svenska, och danska, städer som har genomgått liknande öden. Bland dessa kan nämnas Göteborg, Kalmar och Kristianstad, vilka alla flyttades under 1600-talet av försvarspolitiska skäl. Andra städer som är aktuella för närmare jämförande studier är Sundsvall och Söderhamn, vars etablering och fortlevnad var beroende av kungliga satsningar på faktorier/industrier på samma sätt som vapenfaktoriet och vantmakeriet var viktiga pusselbitar vid Jönköpings flyttning och framtida utveckling.

Forskningshistorik

Jönköpings stads historia har redovisats i två stora samlingsvolymerna. Den första, *Jönköpings historia*, utkom 1917-1921. Merparten av de tre första volymerna, omfattande medeltiden till och med 1700-tal, skrevs av tidningsmannen (skriftställaren) Rudolf Björkman. Han har gått mycket grundligt till väga och har uppenbarligen ägnat flera år av forskning i olika arkiv. Hans första kända skrift med anknytning till Jönköpings historia utkom redan 1903 och hette *Jönköpings uppbyggnad under Gustaf II Adolf*. Flera mindre skrifter med anknytning till Jönköpings historia utkom fram till 1914, då han påbörjade sitt stora verk på uppdrag av Jönköpings stadsfullmäktige. Trots detaljrikedomen och den uppenbarligen grundliga källforskningen har verket dock en brist: Björkman anger inga arkivsigna för sina uppgifter, varför dessa är svåra att kontrollera. Dock anger han i sin bibliografi att han har gått igenom ett stort handskriftsmaterial på Kungliga biblioteket, Riksarkivet, Uppsala universitets bibliotek, Jönköpings stadsarkiv samt Fortifikations- och krigsarkiven. Av hans texter framgår att han företrädesvis har granskat originalhandlingar, när så varit möjligt.² Trots bristfälliga källhänvisningar anser jag att verket kan betraktas som vederhäftigt. Hans uppgifter har flertalet gånger kunnat bekräftas med hjälp av de arkeologiska grävningsresultaten. Enligt Björkman flyttades staden av försvarshänsyn, den gick inte att skydda vid sitt gamla läge väster om slottet. Redan Johan III ska ha tagit upp frågan under sin regeringstid men inget gjordes då.³ Först under Karl IX:s regeringstid började man på allvar planera flytten, med hänvisning till det danska hotet vid sydgränsen.

Nästa samlingsverk, *Jönköpings stads historia*, utkom 1963–1984, och framställdes återigen på stadsfullmäktiges uppdrag. För avsnittet om stormaktstiden svarade Lars Wessman och Göran

² *Jönköpings historia* band III (JH III) 1919 s IX.

³ *JH II* 1918 s 70.

Rystad. Som en viktig källa använde man Björkmans arbeten. Dessa herrar har forskat i samma arkiv som Björkman, varpå resultatet har blivit korrekt ur källhänseende men uppställningen stramare än Björkmans, vilket gör texten något torftigare att läsa. Tyngdpunkten i texten ligger i stadens politiska och ekonomiska utveckling. Rystad menar liksom Björkman att skälen till stadens flyttning kan sökas i den militära upprustningen av landet. Denna upprustning innebar inte enbart förstärkning av gränsstädernas försvar utan också en omläggning av hantverksproduktionen knuten till militärstaten. Vapenfaktorer grundades i Jönköping, Norrköping, Norrtälje, Söderhamn och Örebro, samtidigt som hantverkare med inriktning mot vapenproduktion beordrades att flytta in till dessa städer. I Jönköpings län och Västergötland handlade det om tjugofem smeder år 1620. Dessa hade stora svårigheter att försörja sig i staden varför det fjorton år senare endast fanns tio mästare knutna till Jönköpingsfaktoriet, som bodde i själva staden.⁴ Övriga fanns antingen kvar på sina gårdar eller vid Odensjö strömverk ca. en mil söder om staden samt vid Klerebo borrhbruk öster om Huskvarna. Vid båda dessa platser verkar kraftförsörjningen ha varit bättre än vid Dunkehallaån i Jönköping, som tidvis led av vattenbrist. Så småningom, på 1690-talet, flyttades borrhbruket till Huskvarnafallen, där Huskvarna AB sedermera etablerades. En annan viktig verksamhet som både Björkman och Rystad tar upp var etableringen av vantmakeriet (dvs klädesproduktion) för kronans räkning. Jönköping skulle bli en av landets viktigaste producenter av krigsmateriel varför man importerade expertkunnande från Tyskland i form av tio vävarmästare med gesäller och familjer. Dessa utgjorde stommen i Jönköpings vantmakeri som skulle producera yllekläde till armén. Kronans önskan var att svenska ynglingar skulle ta anställning hos tyskarna, lära sig yrket och föra kunskapen vidare.

Byggnadsantikvarien Bo E Karlson har i flera verk beskrivit bebyggelsen i Jönköping från 1612 och framåt. Han har inte bara tagit upp befintlig bebyggelse utan även sedan länge försvunna byggnadsbestånd behandlas i hans många verk. Den största behållningen är dock hans grundliga genomgång av 1600-talets kartmaterial över Jönköping – både planerade och genomförda byggnadsprojekt analyseras.⁵ Även Karlson menar, med hänvisning till Björkman och Rystad, att stadens flyttning framförallt var en försvarspolitisk åtgärd.

Förutom historiska och byggnadshistoriska verk finns ett antal arkeologiska skrifter och artiklar som berör Jönköpings 1600-talsstad. Jönköping är en av de städer i Sverige där man har genomfört flest arkeologiska undersökningar inom en 1600-talsstad. Uppskattningsvis omkring 25% av stadsområdet från tiden efter 1612 har undersökts arkeologiskt, eller har man åtminstone arkeo-

⁴ Rystad, Sallnäs & Wessman 1965 bd II s 95-96

⁵ Karlson 1984; 1996; 2004.

logiska observationer (profilritningar, fotografier och fältanteckningar) från de grönmarkerade områden på figur 5. Därför torde man ha ett ypperligt källmaterial kring stormaktstidens stadsbyggnadsprocesser i Jönköping. Arkivmaterialet kring dessa undersökningar är omfattande men tyvärr har flera stora rapporter inte kunnat slutföras – oftast på grund av pengabrist. På 1970- och 1980-talen var det inte speciellt svårt att övertyga länsstyrelsen i Jönköping om vikten av att undersöka dessa kvarter. Dock var rapporttiden alltid så snålt tilltagen i förhållande till det framtagna dokumentationsmaterialet att man på sin höjd kunde skriva en mycket översiktlig beskrivning av undersökningen. I bästa fall hann man renrita ett antal plan- och profilritningar. Djupare bearbetning av de stora mängder dokumentationsmaterial och fynd som dessa undersökningar alltid resulterat i, fanns inga möjligheter att skriva. På senare år har Jönköpings läns museum fått vissa extra medel för att avhjälpa problemet. Dock räckte pengarna endast till ett fåtal rapporter och i skrivande stund (våren 2009) har inga nya medel erhållits. Några av de viktigaste hittills färdigställda arkeologiska rapporter som beskriver undersökningar från 1980-talet är Nilsson och Stibéus *Kvarteret Ansvaret 7–8*, Nydolf & Stibéus *Tyska maden i 1600-talets Jönköping* samt *Kvarteret Aspen* red. av Susanne Nilsson.⁶ Dessa rapporter ger en bra inblick i de aktuella kvarterens historia, men staden som sådan har man inte haft möjlighet att forska kring. Under 1990-talet och i början av 2000-talet genomfördes en digitalisering av äldre arkeologiskt dokumentationsmaterial från Jönköpings stad. I två etapper har arkeologiska undersökningar i stadens Väster respektive Öster digitaliserats i ett GIS-program (ArcMap) och därmed gjorts mera lättillgängliga för forskning och handläggning.⁷ Materialet är dock inte komplett och en hel del arbete kvarstår. I mån av tid och resurser läggs nya undersökningar in, men från de äldre grävningarna har endast ett urval konstruktioner/faser digitaliserats, vilket gör att man ändå måste gå till originalmaterialet för detaljinformation. I det material som har granskats inför denna uppsats ingår även opublicerade undersökningar från 1990- och 2000-talen samt undersökningar som håller på att publiceras – bland annat dem som jag själv har deltagit i. Bland dessa kan nämnas kvarteren Ankaret (undersökt 1996), Apeln (1988, 1991 samt 2003–2004), Dromedaren (1992 och 2002) och Diplomaten (2006–2007).⁸

Det har skrivits flera verk om svensk stadsplanering från 1500-talet och framåt. Tyvärr har en djupdykning i detta material inte varit möjligt inom ramen för denna uppsats, men den senaste avhandlingen i ämnet – Nils Ahlbergs *Stadsgrundningar och planförändringar: svensk stadsplanering*

⁶ Nilsson & Stibéus 1992; Nydolf & Stibéus 2009; Nilsson (red) 2008a.

⁷ Björkman 1998; Hall 2005.

⁸ För utförlig lista se Referenser, otryckta källor samt Nordman & Pettersson 2009 (manus).

1521–1721 från 2005 – har varit mycket användbar. I detta mastodontverk tar Ahlberg upp alla städer inom dåvarande Sveriges gränser där stadsplaner upprättades under aktuell period, däribland Jönköping. Ahlberg menar att orsakerna till Jönköpings flyttning i första hand kan förklaras utifrån militärstrategiska ställningstaganden: fienden skulle inte få möjlighet att angripa slottet i skydd av stadens hus. Han menar också att detta var en av de viktigaste enskilda flyttningarna i Sverige under Gustav II Adolfs regeringstid, vilket man kan se i det stora antalet planritningar för det nya Jönköping som finns i Krigsarkivet. Staden utgjorde en viktig gränsfästning och måste därför ha en modern stadsplan med väl genomtänkt försvar.⁹

När det gäller flyttning av städer har jämförelser gjorts med några närliggande exempel. Förutom Jönköping fanns ytterligare två gränsfästen längs rikets sydgräns; Kalmar och Göteborg. Båda genomgick omfattande omläggningar under 1600-talet, för att inte säga nyetablering (i flera omgångar) i fråga om Göteborg. Per Janssons artikel 'Kalmar och omlandet under 1600-talet' i *Kalmar stads historia* från 1982 och Bertil Anderssons *Göteborgs historia* från 1996 har gett en användbar utgångspunkt. På andra sidan dåvarande sydgränsen flyttades/nyetablerades Kristianopol och Kristianstad, av vilka speciellt den sistnämnda är av intresse som parallell till Jönköping, då staden anlades i ren sumpmark, mitt i Helge ås vattensystem. Tyvärr finns det ytterst lite skrivet om Kristianstads grundläggning – delvis beroende på att ytterst få arkeologiska insatser har gjorts inom stadens äldsta delar. *De byggde staden* av Torsten Andersson från 1964, är den senaste sammanställningen om Kristianstads grundläggning.

Om stadsplanering under stormaktstiden

Redan under Gustav Vasas regeringstid genomfördes några flyttningar av städer. Hans söner Johan III och Karl IX fortsatte i faderns fotspår och då handlade det ofta om nyetableringar. Dessa kan sättas i samband med Vasatidens stats- och imperiebygge. Hela den svenska statsapparaten förnyades och man eftersträvade bättre kontroll över handel och produktion – vilket i sin tur gjorde det lättare för staten att öka skattetrycket. Den viktigaste enskilda anledningen till statens ökade behov av pengar var de ständiga krigen. Från andra halvan av 1500-talet till 1718 var Sverige inbegripen i ständiga krigsoperationer – först på egen mark, men senare även ute i Europa. För att ha råd med dessa allt kostsammare operationer, tvingades kronan att beskatta och tullbelägga alltfler verksamheter. ”Att finansiera militärstaten blev alltså

⁹ Ahlberg 2005 s 72-74. De två viktigaste flyttningarna under 1600-talet enligt Ahlberg var Kalmar och Göteborg. Se även Ahlberg 1997.

den svällande byråkratins viktigaste uppgift.”¹⁰ Genom att tvinga den inre handeln till städer och bestämda marknadsplatser kunde staten kontrollera och beskatta den. Att Jönköping haft seglationsrätt (fri utskeppningsrätt från sjöstäderna) sedan medeltiden berodde på kronans oro att smålandsbönderna avyttrade sina varor på andra sidan gränsen, främst i Halmstad. Oron var berättigad, och som ett led i att kontrollera den inre handeln i Småland försökte man förmå bönderna att avyttra sina varor i Jönköping.

Stadsflyttningar och nyetableringar under 1600-talet ska ses som ett led i detta behov av att kontrollera, men också skydda riket från yttre hot. Processen nådde sin kulmen under Gustav II Adolfs och drottning Kristinas tid då över tjugo nyetableringar och över dussinet flyttningar genomfördes under perioden 1600–1660.¹¹

Jönköpings stads historia efter 1600

Jönköpings stad har två historiska centra: det medeltida Väster och det eftermedeltida Öster. Tack vare att staden tvångsflyttades efter 1612 finns de medeltida och de eftermedeltida kulturlagren på var sin sida av Hamnkanalen. Staden hade privilegier redan 1284, vilket innebär att någon form av stadsbebyggelse bör ha funnits inom nuvarande Väster före denna tidpunkt. Enstaka vikingatida dateringar inom den västra stadsdelen tyder på ännu äldre bosättning i området.¹² Det må dock vara osagt om denna bosättning har haft en kontinuitet fram till historisk tid. Landsvägarna anses vara en av anledningarna till Jönköpings etablering under tidig medeltid.¹³ Förutom eriksgatuleden mellan Östergötland och Västergötland, sammanstrålade både Nissastigen och Lagastiden i Jönköping. Detta gjorde staden till en viktig transportknutpunkt redan för 800 år sedan – precis som den är idag, med E4:an mellan Stockholm och Malmö, och riksvägarna från västkusten till östkusten.

Under medeltiden hade den lågt belägna, smala, sandiga halvön – *Sanden* – öster om kanalen sannolikt varit i det närmaste obebyggd, främst på grund av sitt utsatta läge. Vätterns vattennivå vid Jönköping fortsätter att höjas än idag genom att landhöjningen är snabbare i den långsmala sjöns norra ände än i söder – med andra ord *tippas* sjön mot söder. Landhöjningen vid Jönköping är drygt 1 mm/år medan den i Motala är nästan 3 mm/år. Tippningen har bland annat resulterat

¹⁰ Magnusson 2002 s 166.

¹¹ Ahlberg 1997 s 166.

¹² Jansson, K 1999; Lorentzon 1999.

¹³ Areslätt 1984 s 8.

i att ett bronsålderslandskap har hamnat på fyra meters djup i Huskvarnaviken. Här finns en gravhög och kavelvägar dokumenterade. Flera fornfynd har gjorts i vikens bottensediment, bland annat två bronssvärd samt halskrage i brons.¹⁴ Vid 1600-talets början bör Vätterns medelvattenstånd varit minst en halvmeter lägre än dagens 88.48 m.ö.h., vilket kan jämföras med Sandens högsta nivå som enligt Bo E Karlson var en till två meter högre än Vätterns medelvattenstånd vid tiden för flytten.¹⁵ Sanden har med andra ord utgjort en ogästvänlig miljö med sin smala, låglänta sandrevel som omgärdats av Vättern mot norr och Munksjön samt träskmarkerna mot söder. Förutom landsvägen/eriksgatuleden mot Östergötland fanns det knappast någon bebyggelse på Sanden under medeltiden. Enligt medeltida källor skall stadens borgare låtit oxar beta *öster på maden* och bönderna i Ljungarum ansåg sig äga rättighet till fiske på Sanden.¹⁶

Förslaget om flyttning föll inte i god jord hos stadsborna som kämpade emot så gott de kunde. Anledningen till motståndet var det utsatta läget samt den höga grundvattennivån. Grundförhållandena inom den gamla staden på nuvarande Väster var så mycket bättre; man befann sig tre–fyra meter över Vätterns medelvattenstånd på torra sand. Stadens borgare skrev i ett klagobrev till kungen att man inte ens kunde bygga riktiga källare på Sanden eftersom grundförhållandena var så dåliga. Björkman skriver i Jönköpings historia att ”Allra minst tänkte man på de sanitära vådorna för en stad, omgifven af vatten och träsk, instängd på en trång plats och utan möjlighet för naturligt aflopp”.¹⁷

Planerna för flyttning var inte något nytt. Den äldsta kända uppgiften om flyttningsplaner är från 1452 då kung Karl Knutsson i ett brev föreslog att staden borde flyttas inför en hotande dansk attack¹⁸. Nu skedde ingen flyttning under 1400-talet utan det dröjde 160 år till Karl IX:s regeringstid, och huvudparten av arbetet genomfördes under hans sons, Gustav II Adolf, regeringstid på 1610- och 1620-talen.

Enligt bevarade skriftliga källor var anledningen till flytten i första hand försvarsteknisk. Slottets läge öster om staden gjorde att själva stadsbebyggelsen hamnade emellan fienden och försvararna, eftersom de fientliga anfallen alltid skedde från väster – den enklaste vägen för anfall. Ett nytt läge öster om slottet var därför att föredra. Enligt Ahlberg var anledningen inte i

¹⁴ Gutehall 1997 s 61-62.

¹⁵ http://www.skhi.se/srn0102/n0205/artikelserier/v200101_18.pdf; Karlson 2004 s 22.

¹⁶ *JH* II 1918 s 70-71.

¹⁷ *Ibid* s 70.

¹⁸ Svenskt diplomatarium nr 39380, dat 14 juli 1452.

första hand att bättre skydda staden, utan att hindra fienden från att ta skydd bland stadens bebyggelse vid ett anfall. Dessutom hade artilleriets räckvidd förbättrats avsevärt, varför en obebyggd skyddszon framför fästningen var att föredra.¹⁹

Samtidigt med den nya stadsplanen planerade man också för helt nya verksamheter. Gustav II Adolf själv vistades en hel månad på Jönköpings slott strax efter den uteblivna danska attacken och stadsbranden. Förutom flyttning av staden beslutade kungen några år senare att Jönköping skulle bli en centralort för framställning av krigsmateriel. Satsningen på vapenfaktoriet och vantmakeriet var unikt för Jönköping. Enligt kungligt påbud skulle regionens alla vapensmeder flytta till staden och ansluta sig till det nybildade vapenfaktoriet. Likaså satsade kronan stort på vantmakeriet, vilket bland annat ledde till att man anlidade ett tiotal tyska vävarmästare som fick tomter tilldelade inom den så kallade *Tyska maden* på stadens sydsida. Tyskarna utgjorde en grupp på cirka 150 personer med familjer och gesäller, vilket motsvarade 10 % av stadens totala befolkning. Här kan man tala om arbetsinvandring i stor skala! Hantverkarna tilldelades byggklara tomter, inte helt olik dagens system med kommunala tomter där preliminära markarbeten är gjorda och ledningar framdragna.²⁰

Stadens flyttning

År 1613 anlidades flamländaren Hans Fleming som stadens byggmästare. Fleming hade redan verkat i landet en längre tid och han hade bland annat ansvarat för uppbyggnaden av slotten i Vadstena och Jönköping. Strax innan han återkom till Jönköping hade han lett uppbyggnaden av Karls IX:s Göteborg. På kontinentalt manér och i enlighet med det allra senaste modet ritade Fleming ett helt nytt Jönköping – en stad i rutnätsmönster omgärdad av bastioner, fästningsvallar och vattenfyllda vallgravar. Själva stadsområdet planerades med rutnätsmönster, raka gator och centralt beläget torg samt en genomgående kanal. De första planerna omfattade ett öst-västligt orienterat avlångt stadsområde med tre–fyra bastioner men svälde med tiden till att omfatta en halvcirkelformad yta nästan dubbelt så stor med sex–sju bastioner (figur 3 och 4).

Inför stadsbebyggelsens omlokalisering krävdes omfattande grundläggningsåtgärder för att marken överhuvudtaget skulle kunna bära en bebyggelse och de boende skulle slippa översvämningar i sina hus. Tjocka lager med granris och sand påfördes längs halvöns södra sida, de s.k. Maderna, i syfte att skapa ny tomtmark. Senare grävdes även en kanal genom staden samt en hamnbassäng, den s.k. *Inre Hamnen* (fig 5). De uppgrävda massorna från kanalen användes

¹⁹ Ahlberg 2005 s 318; Karlson 2004 s 51.

²⁰ *JH* II 1918 s 24-25 och 107-109.

som fyllnad på Öster.²¹ Regionens bönder fick dra det tyngsta lasset vid utfyllnadsarbetet. De beordrades att ”köra sand utur grafven [vallgraven vid slottet] ut på isen på mossen, där staden funderas skall” samt ”med flit fylla maden med ris”.²² Även stora mängder virke forslades till staden till timmerkistorna som skulle hålla sanden och jordmassorna på plats. Allt detta skedde under kronans ledning. Kungen deltog aktivt i planeringsarbetet och körslorna bekostades av kronan. Bland annat i ett brev till ståthållaren på Jönköpings slott ger kungen detaljerade instruktioner om hur det nya stadsområdet ska täckas med sand från slottsområdet, och sanden i sin tur ska täckas med ris. Kanalen ska grävas fram till Vättern i öst och Munksjön i väst. De uppgrävda massorna ska användas som utfyllnad i den nya staden. Pengar som ursprungligen var avsedda att användas till stenhuggeriarbeten på slottet skulle istället gå till stadens grundläggning. Upprustningen av slottet fick stå tillbaka och grundläggningen av staden prioriterades under en tid på 1620-talet då det yttre hotet mot Sverige hade minskat i och med freden i Knäred 1613. Tomter avstyckades och fylldes med jord och ris. Inte minst gällde detta faktoriets och vantmakeriets områden längs Smedjegatan och i Tyska maden: ”hvarefter arbetet skall egnas uteslutande åt madernas fyllande”.²³

Heinrich Thomes karta från 1625 torde ge en sann ögonblicksbild av staden och dess omgivningar vid denna tid (figur 4). På kartan har både genomförda och planerade åtgärder markerats. Bland annat kan konstateras att kanalen och den inre hamnen tydligen har grävts klart, bortsett från kanalens avslutning. Både den västra och den östra änden av kanalen slutar i tomma intet – man har inte öppnat den fram till Munksjön eller Vättern som planerat. Förklaringen torde vara att stadsvallen, som finns med på ritningen som tunn linje, ännu inte har börjat byggas, varför man inte vet säkert var eller hur kanalen ska mynna ut. Kvarteren längs Storgatan och Smedjegatan norr om kanalen finns inritade – och säkerligen också utstakade i verkligheten. Vid undersökningarna av kvarteret Apeln 2003–2004 kunde man bland annat dokumentera en utbyggnadsfas mot Munksjön som även syns på Thomes karta från 1625. Kvarterets gräns har på kartan ett oförklarligt hack eller hopp mitt på den långa sydsidan. Detta hack kunde vid den arkeologiska undersökningen identifieras med ett liknande hack i de timmerkistor som kronan lagt ut. Man har följt den befintliga strandlinjen, men har föredragit militäriskt raka linjer och vinklar, varför ett hack har bildats.

²¹ Karlson 2004 s 66.

²² *JH II* 1918 s 107 och 111.

²³ *Ibid* s 25.

En annan intressant karta från perioden är Hector Loffmans höjdnivellering av sankområdet söder om staden 1658. Han kom fram till att moraset söder om Sanden låg endast 0,6–1 meter över dåvarande vattenytan.²⁴ Tydligt har kronan fortsatt att planera utbyggnaden av försvarsverken söder om Sanden ännu så sent som på 1650-talet, trots att Jönköping redan mist sin ställning som gränsfäste. Det är mindre sannolikt att man skulle gjort sådana inmätningar enbart för stadens räkning.

Trots att stadens borgare utlovades flera års skattefrihet om de byggde sina hus i sten, var det ingen som gjorde det. Man kan undra om det enbart berodde på dåliga grundförhållanden eller en stilla önskan om att så småningom få flytta tillbaka till den gamla staden. Enligt Karlson kan förklaringen kanske snarare sökas i det faktum att man i Jönköping inte hade någon tradition att bygga i sten.²⁵ Resultatet blev i alla fall att endast kyrkan, rådhuset och hovrättsbyggnaden är i sten, medan resten av staden bestod av en- eller tvåvånings trähus.

Nya förutsättningar

Under tiden dessa storstilade planer skulle verkställas minskade dock det yttre hotet mot Jönköping, tack vare Gustav II Adolfs krigsframgångar under trettioåriga kriget samt även senare genom att Skåne och Blekinge blev svenskt 1658. En befäst stad ansågs inte längre behövas eftersom Jönköping inte längre var någon gränsstad.²⁶

Krafterna koncentrerades istället på uppbyggnaden av fästningen och dess utanverk. En bidragande orsak till bantningen torde de dyrbara krigen varit, för det fanns knappt några pengar kvar i stadskassan. Endast en mindre del av Jönköpingsplanen förverkligades – inga bastioner eller fästningsverk byggdes. Endast den norra delen av stadsplanen byggdes enligt planerna med Storgatan som öst-västorienterad huvudgata och Smedjegatan som en parallellgata. Smala gränder gick från dessa ner till Munksjön respektive Vättern. Den enda skyddsanordningen som byggdes var tullstaketet runt stadens södra och östra gränser. Idag kan man ana omfattningen av de planerade fästningsverken i sträckningen av Västra Holmgatan. Den löper i en båge över dagens Kålgårdsområde och visar ungefär var de västra delarna av stadsvallen planerades.

²⁴ Vestbö Franzén 2009 s 39.

²⁵ Karlson 2004 s 24-25.

²⁶ *JH* II 1918 s 115.

Jämförelsematerial – stadsflyttningar av försvarsskäl

Kalmar

Kalmar och Jönköping hade flera likheter vid 1600-talets början: båda var stapelstäder med utrikeshandel och viktiga gränsstäder. Dessutom hade Kalmars medeltida stadsplan många likheter med Jönköpings. Den äldsta borgen i Kalmar anlades på en holme vid Kalmarsund på 1100-talet. Under tidigt 1300-tal byggdes borgen ut till att bli Sveriges modernaste och starkaste fästning.²⁷ Staden växte upp väster om slottet på fastlandssidan och även här hamnade stadsbebyggelsen i korseld när staden angreps – trots att man i motsats till Jönköping hade byggt en stadsmur runt staden. Även i Kalmar var danskarna, ledda av Kristian IV, direkt orsak till flyttning av staden på 1600-talet. År 1611 belägrades staden under två år. Under striderna brann den medeltida staden ner och en ny byggdes upp på samma plats. Man tillämpade en radialplan med åttakantig grundform vilket blev Sveriges enda av denna typ. Idag syns inget av denna plan i Gamla stan i Kalmar. Endast 36 år senare brann denna staden ner igen och därefter såg Kungliga Maj:t till att staden flyttades till Kvarnholmen. Även i fallet Kalmar anser Ahlberg att det främsta skälet var försvarshänsyn och artilleriets utveckling.²⁸ Idén var inte ny, redan 1640 hade riksrådet beslutat om flyttning till Kvarnholmen, och i februari 1647 meddelades stadens invånare om beslutet. I september samma år brann två tredjedelar av den gamla staden ner! Precis som i Jönköping tog det dock flera år innan alla hade flyttat till den nya staden. Den främsta orsaken till fördröjningen var dock inte stadsbornas ovilja, som i Jönköping, utan myndigheternas segdragna handläggning av bestämmelserna kring byggnadernas och stadsplanens utseende. Enligt Andrén var en av orsakerna till den relativt snabba flytten Kalmarbornas motstånd mot radialstaden och dess geometri, baserad på försvarsteknik.²⁹ I Kalmar hade man inte heller några problem med att få borgarna att bygga i sten i motsats till Jönköping. Flera ståtliga stenhus byggdes på kort tid under 1650- och 1660-talen på Kvarnholmen.³⁰

Kvarnholmen reser sig flera meter över Östersjöns yta och består av berg i dagen, samt morän och sand. Den nya stadens läge och grundförhållanden var därmed, i motsats till Jönköping, mycket fördelaktiga för byggnation. Men även här behövdes omfattande militära insatser i form av markröjning, utfyllnadsarbeten och rivning av befintliga hus, innan stadsborna kunde ta sina

²⁷ Forsberg Warringer 1982 s 309.

²⁸ Ahlberg 2005 s 118.

²⁹ Andrén 1998 s 180.

³⁰ Hedlund 1982 s 343.

tomter i besittning. Arbetet plågades även av pengabrist, då stadskassan sinade samt av hungersnöd bland soldaterna på grund av missväxt under åren 1649–50.³¹

Göteborg

Nuvarande Göteborg började anläggas 1619 och fick stadsprivilegier 1621. Staden var den fjärde i ordningen som anlades vid Göta älv. Den äldsta, Gamla Lödöse, hade anlagts på 1200-talet fyra mil uppströms vid älven som fram till 1658 utgjorde riksgräns mot Norge. Norrmännen byggde Bohus fästning mitt i älven halvvägs mellan Gamla Lödöse och havet. Svenskarna svarade med att bygga Älvsborgs fästning vid älvmyrningen. År 1473 grundades Nya Lödöse närmare Älvsborgs fästning (inom nuvarande stadsdelen Gamlestaden) och borgarna från Gamla Lödöse uppmanades att flytta dit. Redan 1545 var det åter dags att flytta, eftersom staden ansågs för svår att skydda, den här gången till foten av Älvsborgs fästning. När danskarna 1570 tog Älvsborg flyttade man tillbaka till Nya Lödöse och efter att Älvsborgs lösen var betald och svenskarna kunde återta fästningen började man anlägga det nuvarande Göteborg.³² Karl IX:s Göteborg, som omnämns tidigare, var en kortlivad stad på Hisingen som byggdes av och för nederländare, bland andra var Hans Fleming inblandad. Staden fanns endast ett tiotal år i början av 1600-talet och förstördes under Kalmarkriget, varefter dess invånare flyttade till Nya Lödöse.

Grundandet av Göteborg kan framförallt sättas i samband med Sveriges strävan att öka utrikeshandeln västerut. Älvsborgs fästning fanns ju redan som skydd för den planerade staden. Redan från början var kronans mål att göra Göteborg till en internationell handelsstad. Detta skulle man nå genom att utländska handelsmän bosatte sig i staden. Vid denna tid var Nederländerna den ledande handelsmakten i Europa. Man hade intressen inte bara på andra kontinenter utan även i hela Nordsjöområdet och Östersjön. I Amsterdam sålde man svenskt järn och tjära och köpte kolonialvaror från fjärran östern. Nederländska, engelska, tyska och franska handelsmän och hantverkare lockades till Göteborg med löften om förmånliga skattevillkor och andra privilegier. Resultatet blev att framförallt många nederländare bosatte sig i staden.³³ De deltog i planeringen och uppbyggnaden av staden och blev en maktfaktor både ekonomiskt och politiskt. Bland annat fick man majoritet i stadens råd och tyska var officiellt Göteborgs andra språk. Gustav II Adolf brevväxlade med den tidens störste inom stadsplanering och fortifikation – matematikern och ingenjören, flamländaren, Simon Stevin i Leiden som var

³¹ Lundgren 2005 s 86.

³² NE 8 s 267: *Göteborg: Historia*.

³³ Bramstång & Nilsson Schönborg 2006 s 11-13.

Moritz av Nassaus generalkvartermästare. Moritz var en av Gustav II Adolfs stora idoler i sin egenskap av framgångsrik fältherre.

Det nederländska avtrycket syns än idag i Göteborgs grundplan som är nästan identisk med den flamländska standardplanen för handelsstationer på främmade kontinenter. Denna plan grundar sig i sin tur på Amsterdams stadsplan. En långväga kusin till Göteborg (och även Jönköping) kan man hitta i bland annat Indonesiens huvudstad Jakarta.³⁴ Göteborg anlades i ett område med sankta strandängar, varför omfattande system av dräneringskanaler krävdes. Dessa hjälpte dock inte mot översvämningar i samband med stormar.³⁵ Grundläggningen av Göteborg tycks annars ha genomförts på liknande sätt som i Jönköping; under tyngre byggnader anlades rustbäddar eller pålningar, vilka i sin tur isolerades med lera. Denna hade man grävt upp vid kanalbyggen, varefter den använts som utjämningslager eller isolering ovanpå rustbäddar av timmer.³⁶ Ovanpå leran lades ibland ett sandlager som isolering eller dränering, men inte alltid.

Enligt Bramstång bidrog regionens bönder med dagsverken till Göteborgs uppbyggnad. ”I viss mån kan också soldater ha medverkat.”³⁷ Med andra ord verkar militären inte ha deltagit i arbetet i samma omfattning som i Jönköping. Troligtvis kan det förklaras med att Göteborg fick ett stationärt garnisonsregemente först 1680.

Kristianstad

Samtidigt som svenska kronan satsade på förstärkning av de svenska gränsfästena var Kristian IV lika flitig på andra sidan gränsen. Halmstads stadsbefästningar byggdes ut och två nya gränsfästen anlades – Kristianopel i Blekinge och Kristianstad i Skåne. För behovet av den sistnämnda var Gustav II Adolf direkt skyldig. Som hämnd för danskarnas härjningar i Småland anföll han och brände ner den medeltida handelsstaden Vä 1611. Kristian IV bestämde då att Vä måste flyttas till ett läge som var lättare att försvara, varpå man grundade Kristianstad. I detta samband förlorade även Åhus sina stadsprivilegier och stadens borgare beordrades att flytta till Kristianstad.

Det anmärkningsvärda är att staden byggdes på en liten ö, Allön. Redan från början var problemen med högt vattenstånd och översvämningar avsevärda.³⁸ Men liksom i Jönköping

³⁴ Kihlberg 1986 s 50.

³⁵ Nyborg 1986 s 119.

³⁶ Jönsson Kihlberg 1986 s 30.

³⁷ Bramstång & Nilsson Schönborg 2006 s 12.

³⁸ Andersson, T 1964 s 144.

bortsåg man från dessa till förmån för en modern, strängt geometrisk renässansstad av nederländsk typ. Precis som i Jönköping har kronan byggt fästningsverk, broar och vägar och ordnat vattenvägar. Arbetet vid tomterna har borgarna själva organiserat. Några närmare detaljer om själva grundläggningen har inte framkommit i de få skrifter som beskriver arbetet.³⁹ Bland annat lades uppbyggnaden av fästningsverken ut på entreprenad, vilket kan förklara avsaknaden av ritningar och detaljerade uppgifter om material och tillvägagångssätt. Vad som däremot framkommer är att fästningsverken byggdes på dålig grund. Redan kort tid efter avsyningen av arbetet inträffade de första sättningarna och rasen i stadsvallen. Uppenbarligen har man inte pålat ytorna där stadsvallarna anlades. Enligt Andersson gjordes detta först vid reparationsarbetena på 1700-talet.⁴⁰

Det har inte gått att få fram användbara arkeologiska referenser från Kristianstad. Få arkeologiska undersökningar har genomförts inom 1600-talets stadslager, endast enstaka svårtolkade titthål har tagits upp. Trots att hela innerstaden klassas som fornlämning har länsstyrelsen inte ansett det befogat med mera omfattande arkeologiska undersökningar.⁴¹

Jämförelsematerial – stadsflyttningar/stadsetableringar och krigsindustrier

Jönköpings 1600-talshistoria handlar lika mycket om vapenfaktori och vantmakeri som flyttning till ett träsk. Som gränsfäste hade staden en särställning bland rikets städer, något som förstärktes 1620 då vapenfaktoriet och vantmakeriet etablerades. Fram till 1600-talet hade den inhemska vapentillverkningen i huvudsak skett hos bondesmeder, som levererade sina produkter till lokala fogdar. Undantaget var Arboga där Gustav Vasa redan på 1550-talet hade etablerat ett vapenfaktori med hjälp av tyska vapensmeder. Gustav II Adolf grundade faktorier på 1620-talet i ytterligare fem orter: Jönköping, Norrköping, Örebro, Norrtälje och Söderhamn. Egentligen handlade det inte om helt nya faktorier utan befintliga faktorier, vars smeder var självägande bönder med smide som binäring. Syftet var att förmå bondesmederna att flytta till städerna och bli vapensmeder på heltid. Kronan ville dels effektivisera produktionen, dels ha bättre kontroll över den. Alla bondesmeder var dock inte speciellt intresserade av att överge sina gårdar. Varken

³⁹ Främst har Torsten Anderssons artikel 'De byggde staden' använts. I den beskriver han bakgrunden, planeringen, kungens och övriga inblandades roll vid uppbyggnaden av Kristianstad. Däremot skriver han mycket lite om det praktiska genomförandet, vilket har varit svårt att hitta uppgifter om. Andersson, T 1964.

⁴⁰ Andersson, T 1964 s 155-156.

⁴¹ Muntligt antikvarie Johan Dahlén, Regionmuseet, den 18 mars 2009.

löften om skattelättnader eller hot om yrkesförbud hjälpte. På många håll, bland annat i Jönköping, var det få smeder som flyttade in till staden. Så sent som 1720 bodde endast omkring en femtedel av fabriksens personal i Jönköping.⁴² Orsaken till denna ovilja kan enligt Sören Klingnéus sökas i det faktum att dessa smeder ofta tillhörde den bättre bemedlade bondeklassen. Detta gällde åtminstone bondesmederna i Närke, som ofta hade större gårdar och flera kreatur än genomsnittet.⁴³ För dem, var jordbruket huvudnäringen, samtidigt som vapensmidet utgjorde en betydligt mer konjunkturkänslig bisyssla. Dessutom befarade man, med fog, att man skulle få svårt att försörja sig i staden under perioder då kronans efterfrågan på vapen sjönk.

Söderhamn

Ett lysande undantag när det gäller smedernas inflyttning till fabriksorten var Söderhamn. Smederna i Hälsingland verkade inte ha några problem med att flytta in till den nyetablerade staden. Söderhamn var ett litet handels- och fiskeläge vid Kvarnån (sedermera Söderhamnsån) som fick stadsrättigheter 1620 i samband med att Hälsinglands vapensmeder flyttade till staden. Fabriken lade med andra ord grunden till staden. Fabriken var produktionsmässigt det största i Sverige fram till den förödande stadsbrand 1675 som lade sextio gårdar knutna till fabriken i aska.⁴⁴ Efter branden återtog man aldrig sin ledande ställning bland landets vapentillverkare, även om fabriken fortlevde i någon form fram till nedläggningen 1813.

Varför var det så enkelt att få hälsingesmederna att flytta till den nygrundade staden när det i Jönköping och Örebro var så svårt? En förklaring kan sökas i de omfattande fiskerättigheter som kronan använde som lockbete. Söderhamnsborgarna blev därmed inte beroende enbart av krigskonjunkturer och kronans vapenbeställningar för sin försörjning. Fisket gav inte bara ett välbehövligt tillskott, utan kunde i dåliga tider utgöra en väsentlig del av försörjningsbasen för stadens borgare.⁴⁵ Nils Blomkvist menar att ekonomiska förmåner i form av ”hemman och fiskerier var det som fick bönder att bli borgare” längs norrlandskusten under tidigt 1600-tal.⁴⁶

Sundsvall

Sundsvall kan sägas vara Söderhamns motsats. Även här var vapenfabriken den viktigaste enskilda grundläggningens faktorn. Av någon anledning blev fabriken inte den viktiga motorn i

⁴² Klingnéus 2000 s 33.

⁴³ Klingnéus 1997 s 195-196, 203.

⁴⁴ *Ibid.* s 59; *Söderhamns gevärsfabrik 1620-1823* s 21.

⁴⁵ Gagge & Melander 1985 s 68.

⁴⁶ Blomkvist 1996 s 68.

stadsutvecklingen – Sundsvall får aldrig någon central roll i regionen under 1600- och 1700-talen. Staden förblev ”liten och mäktiga oförmögen, bestående merendels av fiskeri och små vretar”, klagade allmogen 1671.⁴⁷ Faktoriet hankar sig fram några år med endast sju smeder, vilka till slut flyttar till Söderhamn. Nils Blomkvist anger i en fotnot som ett skäl till Sundsvalls grundande de medelpadiska rörsmedernas ovilja att flytta utom landskapet.⁴⁸ Trots denna ovilja flyttar de efter en kort tid till Söderhamn, vilket Blomkvist tyvärr inte ger någon förklaring till. På ett annat ställe ger han dock en förklaring till böndernas ointresse för den nya staden:

De [medelpadingarna] föll in i den bondlunk vi studerat – som var en försörjning på agrar grund för vilken deras område var långt bättre ägnat än de intilliggande landskapens, som gav dem en bättre helhetslösning, lät de andra ävlas med handelslaster och risker för skeppsbrott, fick visserligen mindre utdelning i silver och importvaror, men ett välbärgat liv där ingenting väsentligt saknades, allra minst lax, efter vad talesättet lyder.⁴⁹

Denna bondelunk ställer Blomkvist mot en utmarksdynamik där man aktivt försöker förnya befintliga eller skapa helt nya försörjningsstrategier, vilket i sin tur kan öka benägenheten till saluproduktion och handel och i förlängningen öka inkomstklyftorna. Som exempel nämner han Ångermanland, där Härnösand grundas några årtionden före Sundsvall och blir en blomstrande handelsstad och framgångsrik konkurrent till Sundsvall. Blomkvist anser att Härnösands (och även Hudiksvalls) framgång är en av orsakerna till att Sundsvall förblir en småstad.

Det arkeologiska materialet

Källkritiska aspekter på det arkeologiska materialet

De senaste över trettio årens arkeologiska undersökningar inom den östra stadsdelen, eller Sanden som den benämndes vid tiden för flyttningen, har gett ett stort material och många spår av stadens flyttning. De första större undersökningarna inom 1600-talsstaden genomfördes av bland andra Jan-Gunnar Lindgren, Jörgen Streiffert, Klas Börjesson och Tomas Areslätt på 1970-talet. Undersökningarna genomfördes ibland som sökschaktsgrävningar och ibland som stora totalavbaningar. Det arkeologiska materialet från Jönköpings Öster är så stort att en grundlig genomgång skulle ta månader i anspråk. Därför har tyngdpunkten i detta arbete lagts på att gå igenom ett urval profilritningar, i första hand renritade profiler som är mycket lättare att

⁴⁷ *Ibid.* s 115.

⁴⁸ *Ibid.* s 68 not 24 där Blomkvist i sin tur hänvisar till Svante af Sandebergs *Strödda blad ur Sundsvalls historia 1621-1721*, Sundsvall 1906-16.

⁴⁹ *Ibid.* s 112-113.

läsa och tolka än originalen. Från de allra flesta grävningar finns åtminstone någon renritad profil. Geografiskt har urvalet omfattat grävningar från kvarteret Abisko i väster till kvarteren Bofinken och Citadellet i öster (figur 2). Genomgången har underlättats av att Jönköpings läns museum har haft möjlighet att undersöka några av dessa kvarter under de senaste sju åren varför dokumentationsmaterialet är mer lättillgängligt (datoriserat) än för motsvarande äldre undersökningar från 1970- och 1980-talen. Men även merparten av de äldre grävningarna finns medtagna i digitaliseringsprojektet, vilket ger en mycket bra översikt över det arkeologiska materialet från Jönköping.

Ett problem med allt dokumentationsmaterial har varit att höjdvärden inte har funnits tillgängliga i den digitala sammanställningen. Även för de nyaste projekten måste man granska originalmätningar för att få fram höjder. Detta har utgjort ett smärre, tidsödande, problem vid genomgången.

Dokumentationsmaterialet från de olika grävningarna är mycket varierande vad gäller noggrannhet och läsbarhet. Till exempel är det numera oklart hur man ska tolka det understa sandlagret som ibland benämns *steril*, ibland *ursprunglig marknivå*, ibland *bottensand*. Har man avsett det av militären påförda sandlagret eller är det verkligen fråga om ett ursprungligt, orört lager? Att avgöra vad ett sandlager representerar kan vara nog så svårt. Ett ursprungligt sandlager med ett mörkt växtskikt överst kan vara svårt att skilja från ett påfört lager ren sand som har en mörk tramphorisont överst. Speciellt svårt blir det om man står i ett smalt delvis vattenfyllt lednings-schakt en decembereftermiddag i dålig belysning. Vid flertalet undersökningar på Sandens sydsida har man inte grävt ner till torven varför jämförelser mellan två *bottensandlager* från två olika grävningar blir vanskligt. I enstaka fall har man angett att ett sandlager har varit varvigt (randigt) varav man kan dra den slutsatsen att lagret har bildats i vatten och måste vara ursprungligt. Torvens nivå har inte heller varit jämn över hela området. Vid den senaste undersökningen i kvarteret Diplomaten kunde torvens toppnivå variera mellan +86.08 och +87.55 meter över havet. Visserligen tror vi att det lägsta värdet på +86.08 beror på mänskliga aktiviteter, men även bortsett från det värdet är variationen över halvmetern. Inte heller torvens utbredning är helt klarlagd. Den kan beläggas i ett antal schakt längs Sandens sydsida, men inte i alla. Om detta beror på att man inte grävt tillräckligt djupt eller att torven saknas är oklart. På Sandens nordsida saknas torven helt. Här har Vätterns stormar sköljt ny sand över området med jämna mellanrum och hindrat eventuell torvbildning. Den orörda eller ursprungliga nivån består av fin sand, ibland benämnd *sjösand* eller *vattenavsatt sand*. Dessa lager ligger idag alltid under grundvattennivån.

Resultat av materialgenomgång

Undersökningarna har visat att de första tomterna som bebyggs längs Östra Storgatan har anlagts på det högst belägna och torraste området av Sanden. Därmed har man undvikit de värsta grundläggningsproblemen, även om man inte heller här har sluppit undan översvämningar och därpå följande sättningar på grund av Vätterns stormar i kombination med hög grundvattennivå. Dessa tomter var i första hand förbehållna stadens mest inflytelserika personer, varför vi bland fastighetsägare vid 1600-talets slut kan notera präster, hovrättspresidenter och apotekare. Det var av stor vikt att borgarna fick tomter vars placering var jämförbar med den de hade haft i den gamla staden. Dessutom spelade deras sociala status i staden en stor roll. De allra fattigaste borgarna fick bosätta sig på Svenska maden allra längst i sydöstra delen av staden. Faktorierna placerades, på sydsidan av staden längs Munksjöns strand och i det så kallade *Moratset*, det vill säga träskmarken.⁵⁰ Anledningen till att faktorierna hamnade i det blöta träsket berodde på att de bästa tomterna redan var upptagna; faktorierna grundlades åtta år efter stadens flyttning. Vapenfaktoriets smeder tilldelades tomter längs sydsidan av Smedjegatan, som vid denna tid bestod av en smal strandremsa (som mest 5–10 meter bred), där man anmodades att anlägga sina verkstäder. Likaså hamnade vantmakeriets personal öster om Hovrättstomten och söder om Kanalgatan i kvarteren Dolken och Diplomaten (figur 2). Till skillnad från smederna fick man inte tomtmark rakt ut i sjön men väl i ett träsk. Detta träsk har bestått av kärr med små öar av fast mark och öppna vattenspeglar däremellan. Arkeobotaniska analyser genomförda vid undersökningarna av kvarteret Diplomaten visar att starrkärren i området har börjat bildas kring tiden för Kristi födelse.⁵¹ Under medeltiden har området enligt de skriftliga källorna använts som betesmark, vilket ovannämnda analyser har bekräftat.

Vid arkeologiska undersökningar, genomförda på sydsidan av Smedjegatan, har man kunnat dokumentera det noggrant genomförda grundläggningsarbete som föregick själva husbyggnationen. Här var man tvungen att först utvinna helt ny mark från Munksjön innan gårdarna kunde byggas upp. Man har först lagt ut stora timmerkistor på isen under vintern, och med hjälp av långa störrar som slagits genom isen har kistorna styrts i rätt läge efter islossningen (figur 9). Kistorna har sedan fyllts med minst tre decimeter tjocka lager sand eller jord, ibland stenar och till och med slagg.⁵²

⁵⁰ Benämningen *moratset* förekommer för första gången på en skissartad plan föreställande det nya Jönköping 1611. Upphovsmannen är okänd. Krigsarkivet nr 0424:056:002.

⁵¹ Heimdahl 2009 s 14.

⁵² Nilsson & Stibéus 1992 s 12 och 42.

Dendrokronologiska dateringar av stockar i dessa kistor visar att utfyllnaderna har påbörjats vid Munksjöns strand, längs Smedjegatans sydsida. Sedan har man flyttat sig successivt mot öster och Tyska maden. Kistorna vid Smedjegatan har byggts med stockar som fällt 1617–1618. I norra delen av Tyska maden (dagens kvarteret Dolken) kunde de äldsta stockarna dateras till år 1620 och i södra delen (kvarteret Diplomaten) hade de äldsta fällt 1623–1624 och de yngsta så sent som 1637–1638.⁵³ Den södra delen har med andra ord byggts ut under en längre tid, vilket kan förklaras med de översvämningar som dokumenterades vid undersökningarna av kvarteret Diplomaten: En del gårdar övergavs ganska snart efter inflyttning, på andra höjdes marknivån och golven ytterligare och man stannade kvar.⁵⁴ Något man uppenbarligen inte tog hänsyn till var den naturligt avsatta torvens kompression, som orsakades av de tunga utfyllnadsmassorna. Torven kan ha sjunkit ihop flera decimeter vilket gör att en utfyllnad av tre decimeter sand har varit alldeles för lite.

Det första utfyllnadsskedet i den nya staden, längs Smedjegatan, har genomförts med stor precision och som vi har kunnat utläsa ur arkivmaterialet skedde det under kronans ledning. Personal från slottet ledde arbetet och soldater assisterade traktens bönder med själva grovjobbet.⁵⁵ Allra tydligast har detta kunnat ses vid utgrävningar längs sydsidan av Smedjegatan (t ex Kvarteret Apeln) där timmerkistor först har lagts ut över flera planerade tomter. Kistorna har varierat mycket i storlek – från 2 x 1 meter till nästan 10 x 10 meter. De första kistorna har alltid anpassats till tomtbredden, vilket tyder på att tomterna varit utlagda innan utfyllnaderna genomfördes. De största kistorna har alltid varit delade i flera mindre fack där det största enskilda facket kunde vara 10 x 5 meter (figur 8). Kistorna hade byggts i tre till åtta skift vilket motsvarar en genomsnittlig höjd av 0,6–1,7 meter, där den högsta siffran avser kistor som placerades längst ut i vattnet. Antalet skift ökade söderut ju längre ut i sjön man befann sig. Kistornas storlek och fackens utformning påverkades av det planerade husets orientering och grundplan.⁵⁶ De blivande tomtägarna, det vill säga smederna, har själva deltagit i arbetet och har därmed kunnat påverka resultatet, vilket också syns i variationer på hur noggrant den egna grundläggningen ovanpå kronans sand har genomförts. Facken i kistorna fylldes med sand, eller sand i kombination med ris (oftast av gran). I kvarteret Apeln har man kunnat dokumentera hur de första tillfälliga bostadshusen hade byggts på dessa första kistor medan man fortsatte med

⁵³ Pettersson 2007 s 115; Nordman & Pettersson 2009 (manus).

⁵⁴ Nordman & Pettersson 2009 (manus).

⁵⁵ *JH II* 1918 s 107 och 118.

⁵⁶ Nilsson & Stibéus 1992.

utfyllnaderna. De första husen måste orienteras längs med Smedjegatan (öst-väst) eftersom strandlinjen fanns endast 5–10 meter söder om gatan. Husen användes troligtvis gemensamt av flera grannar och de stod endast några år tills man kunde bygga riktiga boningshus på de nyanlagda tomterna. De sistnämnda husen orienterades nord-sydligt med gavlarna mot gatan, längs de långsmala tomternas ena gräns.⁵⁷ Genom århundraden fortsatte man att fylla ut i Munksjön (dock utan kronans hjälp) och tomterna växte 60–90 meter i nord-sydlig riktning fram till 1900-talets början.

På den första utfyllnaden av sand har man oftast lagt ett rislager, mest av gran, ibland tall. Ovanpå riset har ytterligare ett lager sand påförts innan de första byggnaderna har kommit på plats. Det andra sandlagret brukar variera i konsistens och tjocklek betydligt mer än det första – ibland saknas det helt. Arkeologernas förklaring till detta är att när kronan hade gjort sitt, fick de nya tomtägarna fortsätta på egen hand med varierande resultat. En del fortsatte att fylla ut på egen bekostnad, andra kanske inte hade samma resurser, varför innehållet och tjockleken av utfyllnadslagren kunde variera mycket. Detta har också lett till att marknivån från tomt till tomt inom ett och samma kvarter kunde variera en hel del, vilket i sin tur har orsakat arkeologerna en del huvudbry vid fasindelning av kvarteren. Däremot var det äldsta utfyllnadslagret som kronan tillhandahållit ett homogent till synes rent sandlager med plan överyta. Vid de senaste utgrävningarna i kvarteret Diplomaten har de arkeobotaniska analyserna av det äldsta sandlagret, ”kronans sand” påvisat att sanden härstammar från en betydligt torrare miljö än den vattendränkta kärrmarken. ”Den sand som transporterats in till undersökningsområdet är alltså hämtad från en störd, sannolikt tätbefolkad miljö, karakteriserad av en näringsrik jordmån. Denna plats bör ha varit gödslad av trampande kreatur, men samtidigt betydligt torrare än kv. Diplomaten.”⁵⁸ Förekomsten av bolmört och sandnarv tyder på en betydligt torrare ursprungsmiljö än vad kvarteret Diplomaten har kunnat erbjuda. Dessutom, tack vare systematisk användning av metalldetektor vid undersökningarna av kvarteren Apeln och Diplomaten, påträffades fyndmaterial med militär anknytning i denna, till synes rena, sand. Bly- och järnkulor pekar på ett ursprung i närheten av slottet, vilket väl överensstämmer med de arkeobotaniska resultaten.⁵⁹

Som kontrast till Smedjegatans välbyggda hus har vi Tyska madens (kvarteren Dolken och Diplomaten) betydligt enklare byggnader. Dessa ter sig som hastverk i jämförelse. De är inte alls

⁵⁷ Pettersson 2007 s 114-115.

⁵⁸ Heimdahl 2009 s 24.

⁵⁹ Nordman & Pettersson 2009 (manus).

lika gediget grundlagda som vid Smedjegatan, spisarna (om de ens finns) är mindre och de första husen i den södra delen av Tyska maden (kvarteret Diplomaten) hade byggts direkt på kronans sand, vilket vållat stora problem ganska omgående. Vår teori är att dessa hus byggdes av kronan innan de tilltänkta invånarna hade anlant till Sverige. Därmed hade de blivande hyresgästerna ingen möjlighet att övervaka byggnationen eller ställa krav på utformning eller komfort. Samtidigt hade tyskarna skrivit tidsbegränsade kontrakt med vantmakeriets lokala ledning och räknade sannolikt med att deras vistelse inte skulle bli långvarig, varför man kanske nöjde sig med enklare boningar.⁶⁰

Volym

En försiktig volymberäkning av den påförda grundläggningssanden kan göras utifrån tillgängliga arkeologiska uppgifter. Om man utgår från den allra lägsta siffran som har dokumenterats, det vill säga att ett 0,3 meter tjockt utfyllnadslager har lagts ut över södra delen av Sanden (figur 7, utfyllnad A) – inom ett område som begränsas av Hamnkanalen, Östra Storgatan, Kanalgatan, Östra torget och sydsidan av Smedjegatan – blir resultatet att allra minst 7 500 m³ jord, timmer och ris bör ha transporterats hit. Dock har vi uppgifter om 0,8 meter tjocka påförda sandlager, vilket ger en maximal volym på 20 000 m³. Sanningen torde ligga någonstans emellan dessa två. I vilket fall som helst handlar det om enorma mängder som har transporterats med enkla kärror och vagnar, av vilka de flesta inte torde rymt en kubikmeter ens. Ris väger förstås mindre än jord eller timmer men det tar mycket mer plats. Frågan är också vilka dragdjur man har använt – hästar, oxar eller till och med människor (en kvalificerad gissning)? Åtminstone finns uppgifter om att kronans hästar har skickats till Jönköping för utfyllnadsarbeten ännu så sent som 1625, det vill säga fem år efter att fabriksarna grundlades och två år efter att kronan officiellt slutat ge bidrag till utfyllnaderna.⁶¹ Om man tänker sig en variation av dragdjur och kärror kan det handla om minst 15–20 000 vagnslaster totalt under den första utfyllnadsetapp som redovisas på Thomes karta från 1625. Utfyllnaderna har därefter pågått från och till ända fram till idag. Den allra senaste utfyllnadsetappen i Munksjön genomfördes så sent som 2005.

Tomtägarnas insatser

Individuella variationer mellan tomtägarna har konstaterats vid flera undersökningar. På norra sidan av Sanden har vissa byggt nästan direkt på den befintliga sandytan (som i kvarteren Ankaret och Aspen), medan andra först har lagt ut både ris och sandfyllda timmerkistor

⁶⁰ Nordman & Pettersson 2009 (manus).

⁶¹ *JH II* 1918 s 111.

(kvarteret Apoteket) innan de första husen har börjat byggas. Skillnaderna kan delvis förklaras med att marknivån vid Ankaret och Aspen har varit något högre än vid Apoteket. Men, det handlar ändå om endast 0,2–0,3 meter – vid kvarteret Apoteket har den ursprungliga marknivån varit +88.50–88.60 medan motsvarande nivå vid Aspen låg på +88.80.⁶² En sådan höjdskillnad har knappt varit skönjbar. Ändå har borgarna som bosatte sig närmast torget ansett sig inte behöva fylla ut sina tomter närmast Storgatan. Kanske kan en förklaring sökas i det faktum att fastigheterna längs norra sidan av torget bebyggdes med halvkällare. Trodde man kanske att man kunde bekämpa fukten genom att höja sig över den? Man klarade sig ändå inte från översvämningar i källarna. Flera gånger drabbades dessa tomter av översvämningar, orsakade av Vätterns förhöjda vattennivå i kombination med nordliga stormar. Stadsborna var inte heller omedvetna om Motalafiskarnas påverkan på vattennivån. Dessa byggde omfattande fasta fiskeanläggningar i strömmen vid Motala, vilket ledde till att genomströmningen hindrades och vattennivån i Vättern höjdes. Mängder av klagobrev skickades till Kgl. Maj:t med varierande resultat.⁶³ I kvarteret Ankaret hade man höjt golvnivån i källarna med 0,2–0,3 meter till ingen nytta. Källarna tycks ha varit i bruk en längre tid, men man kan undra vad som kan förvaras i en sådan fuktig miljö. Först under tidigt 1900-talet har de tagits ur bruk och fyllts igen. Längre in på tomterna längs hela nordsidan av Sanden har utfyllnader gjorts, framför allt när man velat utvinna ny mark från Vättern. Utfyllnaderna har inte haft samma omfattning som på Munksjösidan. Tomterna utökades i betydligt långsammare takt av naturliga skäl. Här har man fått kämpa betydligt hårdare mot en stor sjö, som med sin tolv mil långa fjärd kunde uppbåda väldiga naturkrafter mot den skyddslösa staden. Stadens tullstaket, som byggdes 1623, omringade hela staden och gav därmed ett visst skydd även mot sjön, trots att det på Vätternsidan ofta fick repareras av förklarliga skäl.⁶⁴ Först när järnvägsbanken byggdes på 1860-talet fick staden ett permanent skydd mot Vättern.

Även på sydsidan av Sanden har de enskilda tomtägarna lagt ut olika tjocka sandlager, eller inga alls, ovanpå kronans sand. Torvens toppnivå varierar från +86.10 till +87.50 meter över havet. Ovanpå denna torv har man oftast först lagt ett lager granris, vilket har täckts med kronans sand.⁶⁵ De som inte lagt ut något eget utfyllnadslager har oftast fått sitt straff i form av översvämningar i husen, ibland så omfattande att man har tvingats flytta ifrån sina gårdar. Förr

⁶² Alla måtten avser området närmast Östra Storgatan. Längre bort (norrut) från gatan sjunker nivån.

⁶³ Rystad, Sallnäs & Wessman 1965 s 22-23.

⁶⁴ *JH* II 1918 s 133-135.

⁶⁵ Tydligast framträder detta inom kvarteren Ansvaret, Apeln, Dolken och Diplomaten.

eller senare har man sedan antingen höjt marknivån på hela tomten eller åtminstone höjt golven i husen med kanske 0,2–0,3 meter. Bland annat vid utgrävningarna av kvarteret Diplomaten senast, kunde man konstatera hur de först inflyttade gårdsägarnas problem med översvämningar påverkade grundläggningen av de sist bebyggda tomterna. Gårdarna längs kvarterets västra sida bebyggdes först. Här hade kronan lagt ut ett cirka 0,3 meter tjockt sandlager på torven och de första husen ställdes direkt på denna sand. Ganska snart drabbades man av den första översvämningen. En del flyttade ut och övergav sina tomter, medan andra genomförde smärre förändringar och bodde kvar. Bland annat höjdes golvnivån i hus 401 med 0,2 meter, vilket hjälpte föga. Troligen har vi att göra med en av våra tyska vävare som helt enkelt inte hade något alternativ – inga vänner eller släktingar att flytta till, så som svenskarna kunde. Den största genomgripande förändringen var dock att tomterna längs kvarterets östra sida, som bebyggdes något senare, fick ett betydligt tjockare sandlager i botten. Som mest lade kronan ut ett 0,8 meter tjockt sandlager.⁶⁶

Uppgifter om eventuella påförda sandlager bortom den inre hamnen, inom Svenska maden, är oklarare. Arkeologiska undersökningar i området har varit färre och av mindre omfattning än i stadens mera centrala delar. Påförda ris- och sandlager har dock konstaterats så långt borta som i kvarteret Citadellet. Utan geoarkeologiska analyser av dessa lager är det omöjligt att avgöra varifrån de härstammar eller vem som har ansvarat för utfyllnaden. I den genomgångna litteraturen nämns inget om hur Svenska madens utfyllnad genomfördes. Därmed verkar det som om borgarna själva fick ta ett större ansvar för denna del av staden.

Diskussion

Varför flyttades Jönköping?

Den officiella, kungliga, förklaringen är att staden måste flyttas eftersom den inte gick att skydda vid fientliga anfall. Den äldsta kända kungliga uppmaningen om flyttning av staden härstammar från Karl Knutsson sommaren 1452, som informerats om att danskarna ledda av Claus Rönnow planerar ett anfall mot Jönköping. Han skriver till stadens borgare och föreslår att man flyttar till *Vallen* som han förlänt staden. Vi vet inte var denna *Vall* låg, men Sanden verkar vara den mest sannolika kandidaten. Stadens borgare var dock inte intresserade av idén, så det blev ingen flyttning den gången. Senare kommer liknande propåer från Erik XIV och Karl IX, men först när Gustav II Adolf ryter till började det hända saker. Vid det laget hade hela staden på Väster

⁶⁶ Nordman & Pettersson 2009 (manus).

bränts ner av stadsborna själva inför ett hotande danskt anfall. Den här gången hade man inte mycket att sätta emot. Dessutom engagerar sig kungen själv i både planeringen och genomförandet av flytten vilket bör ha gjort borgarna mera positivt (eller snarare mindre trilskande) inställda till flytten.

I första hand hade Gustav II Adolf nog annat för ögonen än borgarnas säkerhet. Slottets försvar måste prioriteras – till och med på stadsbornas bekostnad. Dessutom fick han en anledning att bygga en stad enligt tidens senaste mode – en europeisk fästningsstad som i sin plan väl kunde jämföras med kontinentens motsvarigheter.

Jönköping är inte den enda stad som flyttades eller etablerades under tidigt 1600-tal; en helt ny stad byggdes i Göteborg och Kalmar flyttades några årtionden senare. Alla tre var viktiga gränsfästen, och mycket resurser lades på om- och uppbyggnaden av dessa. Göteborg planerades som rikets blivande andra stad med inriktning på handel med Västeuropa, särskilt Nederländerna. Staden till och med byggdes som en nederländsk koloni. Under början av 1600-talet var Nederländerna världens dominerande handelsmakt med handelskolonier på andra sidan jordklotet – samt i Göteborg, kan man nog säga, vilket avspeglas i stadsplanen med kanaler och försvarsvallar av holländskt snitt. Även Jönköpings tidigaste stadsplaner från 1610-talet har tydliga holländska drag med kanaler samt fästningsvallar och vallgravar (som aldrig byggdes).

Starkt försvar var inte enda anledningen till att så många städer flyttades eller nyetablerades. Kronans strävan efter kontroll över hantverk och handel i rikets alla regioner var en lika viktig anledning. Stadskassan var under 1500- och 1600-talen i ständigt behov av pengar – inte minst på grund av de ständigt pågående krigen både inom riket och ute i Europa. Kronan ville kunna kontrollera den inre handeln och införde allt fler tillfälliga skatter, vilka oftast permanentades med tiden. Ett led i denna strävan att kontrollera var att tvinga hantverkare vars produktion var viktig för kronan att flytta in till städerna. På detta sätt kunde man lättare kontrollera produktionen och beskatta hantverkarna. Bland annat grundade Gustav II Adolf fem nya vapenfaktorier på 1620-talet, varav ett i Jönköping. Längs norrlandskusten grundades helt nya städer av samma anledning, bland annat Söderhamn och Sundsvall grundades kring nyanlagda vapenfaktorier.

Varför till ett träskområde?

Runt sekelskiftet 1600 var Nederländerna Europas ledande nation inom stadsplanering. Av förklarliga skäl hade man lärt sig att bygga på blöt grund. Man kombinerade italienskt inspirerade renässansplaner med avancerade dräneringssystem i form av kanaler med vinddrivna pumpanordningar och slussar.

Gustav II Adolf hade själv brevkontakt med tidens ledande stadsbyggnads- och befästningsexpert, flamländaren Simon Stevin i Leiden.⁶⁷ Sveriges ledande stadsplanerare under den här tiden härstammade företrädesvis från dagens Holland eller Belgien, och de torde ha varit väl förtrogna med Stevins teorier. Vissa av dem hade studerat hos Stevin och en, Johan Carels, var till och med Stevins svåger. Även Jönköpings slottsbyggmästare och sedermera stadsbyggmästare, Hans Fleming, härstammade från vallonska Namur (i dagens Belgien) och har knappast varit ovetande om Stevin och hans teorier. Hans Jönköpingsplan har tydliga *stevinska* drag, med rätvinklig rutnätsplan, som enligt Ahlberg tyder på att planen har ritats utan att man tog hänsyn till de lokala förhållanden som topografi, hydrologi och geologi – en ren skrivbordsprodukt med andra ord. Man har helt enkelt utgått från stadens och slottets militärstrategiska läge och struntat i vad flyttningen av staden skulle innebära i umbäranden för stadsinvånarna. I detta sammanhang kan man inte låta bli att undra över hur tydliga instruktioner Fleming hade fått från kungen. Ritade han en *stevinska* plan därför att kungen bad honom göra det, eller för att han själv ville ha det så? Med tanke på hur mycket Gustav II Adolf brukade lägga sig i detaljer, både stora och små, är det förra troligare – Fleming fick ganska detaljerade instruktioner av kungen, som i sin tur hade påverkats av Stevins idéer.

Vem eller vilka var drivande?

Eftersom stadsflyttningen var ett led i kronans plan att utveckla statens försvar och den inhemska industrin, var det också kronan som hade det initiala ansvaret för flyttningen av Jönköping. Som redan konstaterats var Gustav II Adolf mycket aktivt pådrivande vid flyttningen, och han besökte staden flera gånger under tiden arbetena pågick. Han var i ständig brevkontakt med de ansvariga i Jönköping – ståthållaren på slottet och stadsbyggnadsmästaren – och kunde i sina brev ge mycket detaljerade instruktioner om hur arbetet skulle genomföras.

Jönköping var inte den enda staden vars flyttning eller etablering var viktig för kronan. Ett stort antal svenska städer om- eller nydanades på ett eller annat sätt under Gustav II Adolfs och drottning Kristinas regeringstid (1611–1654). Arbetet var ett led i den svenska stormaktens födelse. Makten i landet skulle koncentreras genom den statliga centraliseringen som påbörjats redan under Gustav Vasas tid. Kontrollen över krigsmaterielproduktionen var ett mycket viktigt steg i detta bygge – inhemsk produktion av vapen och kläde för armén skulle utvecklas och centraliseras.⁶⁸ Jönköping blev en av dessa centralorter som kronan satsade mycket resurser på. Gustav II Adolf deltog aktivt i arbetet och styrde stadens flyttning med järnhand, trots stads-

⁶⁷ Rystad, Sallnäs & Wessman 1965 s 12.

⁶⁸ Glete 2005 s 26.

bornas protester. Vad han däremot inte lyckades med lika väl var flyttningen av bondesmederna till staden. Dessa stannade hellre på sina gårdar och hade smidet som en bisyssla än flyttade till en osäker tillvaro i staden.

Hur organiserades arbetet?

I början var kronan den styrande organisatören. Kungen, via ståthållaren på Jönköpings slott och senare den speciellt utnämnda stadsbyggnadsmästaren, dirigerade det praktiska arbetet. Bönderna i trakten beordrades att göra dagsverkskörslor i Jönköping. De hämtade ris, jord, sten och virke till utfyllnaderna. Mellan 0,3 och 0,8 meter tjocka utfyllnader påfördes längs stadens sydsida. De första åren bekostades dessa körslor av kronan, som också planerade utfyllnaderna i kvarteren som var avsedda för fabriks smeder och vantmakeriets textilarbetare. Det är oklart hur mycket av övriga stadens utfyllnadsarbeten kronan var inblandad i. Kungen hade skrivit i ett av sina brev att kanalen skulle grävas och de uppgrävda massorna användas som utfyllnad på maden. De arkeologiska ingreppen längs den forna kanalen har varit få och av mindre omfattning, varför profilritningarna från kvarteren längs kanalen är få och något svårtolkade. Därför är detaljkunskaperna om detta område bristfälliga. Här har vi en frågeställning att beakta vid kommande arkeologiska undersökningar på Öster.

Frågeställningar inför framtida undersökningar på Sanden

Inför framtida undersökningar inom Jönköpings östra Centrum bör man beakta följande aspekter:

1. Man bör alltid gräva ner till torven alternativt den orörda, vattenavsatta sanden. Endast då har man möjlighet att avgöra vilka sandlager som är påförda, och kan i bästa fall urskilja kronans sand.
2. Man bör vara extra noggrann vid schaktningar i närheten av den gamla kanalen. Finns det fyllnadsmassor som kan tänkas härstamma från kanalgrävningen?
3. Man bör alltid ta geoarkeologiska prover i de äldsta lagren. På detta sätt kan man få indikationer om varifrån fyllnadsmassorna härstammar.
4. Man bör använda metalldetektor systematiskt vid undersökningar av fyllnadslagren. På detta sätt får man möjlighet att datera och ursprungsbestämma lagren.

Sammanfattning

Arkeologiska undersökningar av stadslager som härstammar från 1600-talet eller senare har ofta fått en oförtjänt styvmoderlig behandling. Än idag finns en uppfattning – inte minst hos de beslutande myndigheterna – att 1600-talet finns dokumenterat i de skriftliga källorna och därför behövs inga arkeologiska undersökningar. Inom medeltidsstäderna har man ofta tvingats schakta bort alla efterreformatoriska lämningar innan den ”riktiga” arkeologiska undersökningen kunde ta vid. I andra städer – där medeltida lager saknas, eller där situationen liknar den i Jönköping, där medeltids- och 1600-talslämningarna ligger i varsin del av staden har det inte alltid varit självklart att lämningarna behandlas likvärdigt. Ett exempel på detta är Kristianstad; trots att det centrala stadsområdet klassats som fast fornlämning, har få arkeologiska undersökningar av större omfattning genomförts.

I detta hänseende utgör Jönköping ett positivt undantag med ett stort antal omfattande undersökningar inom den östra stadsdelen. Den avgörande förklaringen är nog en mycket tydlig hållning från både läns museets och länsstyrelsens sida. Båda parter har ansett det viktigt att undersöka de efterreformatoriska lämningarna.

Arkeologiska undersökningar av Jönköpings Öster har gett oväntat mycket ny kunskap om en period som allmänt har ansetts vara väldokumenterad i de skriftliga källorna. Resultaten av de senaste trettio årens undersökningar har i kombination med de skriftliga källorna gett en mycket mer nyanserad bild av stormaktstidens stadsbyggnation. Att kronan, genom ståthållaren på Jönköpings slott, ledde arbetet var redan känt. Likaså att Gustav II Adolf deltog aktivt i planeringen och genomförandet av flytten. Däremot har omfattningen och det praktiska genomförandet av grundläggningsarbetena kunnat dokumenteras först vid arkeologiska undersökningar i kvarteren Ansvaret, Apeln, Dolken, Diplomaten med flera. Även de försiktiga volymeräkningarna ger vid handen att 7 500–10 000 m³ jordmassor, företrädesvis sand, under 1620-talet har förflyttats under kronans ledning. Sandens ursprung har också kunnat beläggas med hjälp av geoarkeologiska analyser samt systematisk metalldetektering. Stadsborna själva har ombesörjt ytterligare utfyllnader av minst lika mycket massor under 1600- och tidigt 1700-tal. Skillnader mellan tomtägare har kunnat dokumenteras – en har fyllt på med ytterligare sandlager och/eller kistor, medan grannen kanske inte har fyllt på något alls, varför han har fått ösa vatten oftare. Vissa tomter övergavs helt under flera år efter mer omfattande översvämningar, på andra tomter har mark- och golvnivåerna höjts nödtorftigt och man har klamrat sig fast. Kanske belyser det borgarnas olika möjligheter att med kort varsel hitta

alternativa boenden. Våra tyska gästarbetare hade säkert mycket svårare att hitta någon annan bostad än sina infödda grannar.

Flyttningen av Jönköping ska inte ses som en lokal företeelse som enbart handlade om stadens och rikets försvar. Lika mycket handlade det om Gustav II Adolfs stormaktsambitioner – Sverige skulle bli en kungamakt att räkna med, en europeisk stormakt med städer som väl kunde jämföras med de kontinentala. Man kan undra hur mycket det också handlade om kungens egna, personliga ambitioner. Gustav II Adolf hade blivit kung tack vare sin fars intrigerande mot sina bröder. Hans rätt till tronen var inte självklar. Gustavs äldre kusin, Sigismund, hade egentligen förtur till tronen, men hade drivits ut ur landet av Gustavs far Karl IX. Han hade mycket att bevisa – och det gjorde han med besked! För att låna Peter Englund: ”Denna stat, som tidigare varit föga mer än en vårta på kungens pekfinger, genomgick under hans ledning en radikal förnyelse.”⁶⁹

⁶⁹ Englund 1996 s 41.

Referenser

Tryckta källor

- Ahlberg 1997 Ahlberg, N., 'Stadsgrundningar och gaturegleringar – Svensk stadsplanering under tre hundra år' i Hall, T. & Dunér, K. red. *Den svenska staden*, Stockholm 1997, s 67-89.
- Ahlberg 2005 Ahlberg, N., *Stadsgrundningar och planförändringar: svensk stadsplanering 1521-1721*, Uppsala 2005.
- Andersson, B 1996 Andersson, B., *Göteborgs historia: näringsliv och samhällsutveckling. Från fästningsstad till handelsstad 1619-1820*, Stockholm 1996
- Andersson, T 1964 Andersson, T., 'De byggde staden' i *Staden vid Helgeå, en bok i anledning av Kristianstads 350-årsjubileum*, Kristianstad 1964, s 95-244.
- Andrén 1998 Andrén, A., 'Antiken till antiken, stadsvisioner i Skandinavien före 1700' i *Staden, himmel eller helvete – tankar om människan i staden*, Stockholm 1998, s 142-184.
- Areslätt 1984 Areslätt, T., *Jönköping, Medeltidsstaden nr 58*, Stockholm 1984.
- Björkman 1998 Björkman, S., *Arkeologiskt GIS över det medeltida Jönköping*, examensarbete för kart- och mätningingenjörsprogrammet vid Högskolan i Karlstad, Karlstad 1998 (otryckt uppsats).
- Blomkvist 1996 Blomkvist, N., 'När blev Sundsvall stad? Om stadsbildningens förutsättningar, föregångare och slutliga förverkligande' i Tedenbrand, L-G. red. *Sundsvalls historia, del I*, Sundsvall 1996, s 64-116.
- Bramstång, C. & Nilsson Schönborg, G. 'En befäst handels- och sjöfartsstad' i Bramstång, C., red. *Fästningen Göteborg – samlingar till stadens arkeologi*, Göteborg 2006, s 10-21.
- Dahlbergh 1856 Dahlbergh, E., *Suecia antiqua & hodierna*, Stockholm 1856.
- Englund 1996 Englund, P., 'Gustav Adolfs hemlighetsfulla koincidens' i *Det roliga börjar hela tiden: bokförläggare Kjell Peterson 60 år den 20 december 1996*, Stockholm 1996, s 39-48.
- Forsberg Warringer 1982 Forsberg Warringer, G., Kalmar slott – Befästning och kungaboning, i Hammarström, I., red. *Kalmar stads historia II*, Kalmar 1982, s 309-324.
- Gagge & Melander 1985 Gagge, C-M & Melander, J., red. *Söderhamns stadsbebyggelse, Historik och bevarandeplan*. Söderhamns kommun/Länsmuseet i Gävleborgs län, Söderhamn 1985.
- Glete 2000 Glete, J., 'Makt genom organisation – Vasatidens stats- och imperiebygge som samhällsorganisatoriskt projekt' i Dahlbäck, K., red. *Att förstå det mänskliga. Humanistisk forskning vid Stockholms universitet*, Stockholm 2000, 82-108.

- Gutehall 1997 Gutehall, A., 'Huskvarnaviken – ett kulturlandskap under vatten' i *Det nära förflutna – om arkeologi i Jönköpings län*, Småländska kulturbilder 1997, Jönköping, s 58-69.
- Hall 2005 Hall, N., *Jönköping Östra. Jönköping 1612-2005*. Examensarbete 10 p i Computing Archaeology, Arkeologiska institutionen vid Göteborgs universitet (otryckt uppsats).
- Hedlund 1982 Hedlund, R., 'Sextonhundralets Kalmar. Den gamla och den nya staden' i Hammarström, I., red. *Kalmar stads historia II*, Kalmar 1982, s 325-348.
- Heimdahl (under tryckning) Heimdahl, J., 'Geoarkeologiska analyser av stratigrafi och växtmakrofossil från kv. Diplomaten, Jönköping' i Heimdahl, J. & Vestbö Franzén, Å., *Tyska madens gröna rum. Specialstudier till undersökningarna i kv. Diplomaten, Jönköping 2009*, Jönköping .
- Jansson, K 1999 Jansson, K., *Hammaren och skäran, Arkeologisk undersökning av medeltida bebyggelse inom Hammaren 2, Jönköpings stad*, Arkeologisk rapport 1999:9.
- Jansson, P 1982 Jansson, P., 'Kalmar och omlandet under 1600-talet' i Hammarström, I., red. *Kalmar stads historia II*, Kalmar 1982, 349-407.
- JH* *Jönköpings historia*, band II, 1917 och band III, 1918 Jönköping.
- Jönsson Kihlberg 1986 Jönsson Kihlberg, E., 'En vandring i det gamla Göteborg' i Andersson, Jönsson Kihlberg & Broo (red) *Livet i det gamla Göteborg*, Göteborg 1986, s 23-36.
- Karlson 1984 Karlson, B. E., *Bebyggelse i Jönköping 1612-1870: offentliga institutioner*, Jönköping 1984.
- Karlson 1996 Karlson, B. E., *Bebyggelse i Jönköping 1612-1870: produktion, rekreation*, Jönköping 1996.
- Karlson 2004 Karlson, B. E., *Stadens förnyelse och kontinuitet: bebyggelse i Jönköping 1612-1870*, Jönköping 2004.
- Kihlberg 1986 Kihlberg, S., 'Göteborg – Sverige – Europa, från medeltidens naturhushållning till 1700-talets industriella revolution' i Andersson, Jönsson Kihlberg & Broo (red) *Livet i det gamla Göteborg*, Göteborg 1986, s 41-55.
- Klingnéus 1997 Klingnéus, S., *Bönder blir vapensmeder – Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen*. Uppsala 1997.
- Klingnéus 2000 Klingnéus, S., 'De svenska fabrikerierna – en skiss över vapentillverkningen under trehundra år' i *Karolinska Förbundets Årsbok 1998*, 2000.
- Lindhagen 1993 Lindhagen, M., 'Fästningsstaden Kristianstad – struktur och byggnader' i *Kulturmiljövård* nr 4, 1993, s 10-19.
- Lundgren 2005 Lundgren, K., *De gick hungriga nästan nakna och barfota. Historien om hur Calmars oöverbinnerliga fästning byggdes på Kvarnholmen*, Kalmar 2005.

- Lorentzon 1999 Lorentzon, M., *Spår av vagnar och vikingar - inför planerad husbyggnation inom kv. Hymnen 1 (f.d. Höken)*. Arkeologisk rapport 1999:12, Jönköpings läns museum .
- Magnusson 2002 Magnusson, L., *Sveriges ekonomiska historia*, Falun 2002.
- NE *Nationalencyklopedin* 1-20, Höganäs 1989-2000.
- Nordman & Pettersson (*manus*) Nordman, A. & Pettersson, C. *Den centrala periferin, Arkeologiska undersökningar inom kvarteret Diplomaten, Jönköpings stad* Arkeologisk rapport 2009:41, Jönköpings läns museum.
- Nyborg 1986 Nyborg, M., 'Vatten – lera – torv, En geologisk resa genom tiden' i Andersson, Jönsson Kihlberg & Broo (red) *Livet i det gamla Göteborg*, Göteborg 1986, s 118-121.
- Pettersson 2007 Pettersson, C., 'Visionen och verkligheten, Jönköping och drömmen om den moderna staden 1620-2005' i Ersgård, L. (red) *Modernitet och arkeologi*, Lund 2007, s 109-134.
- Rystad, Sallnäs & Wessman 1965 Rystad, G. & Sallnäs, B. & Wessman, L., *Jönköpings stads historia del 2, Från stadens brand 1612 till kommunalreformen 1862*, Jönköping 1965.
Söderhamns gevärsfaktori 1620-1823. Utgiven av föreningen Söderhamns museum. Söderhamn 1988.
- Vestbö Franzén (under tryckning) Vestbö Franzén, Å., 'Diplomaten och kålgårdarna. En studie av markanvändning i kålgårdsområdet mellan 1611 och 1850 utifrån det äldre kartmaterialet' i Heimdahl, J. & Vestbö Franzén, Å., *Tyska madens gröna rum. Specialstudier till undersökningarna i kv. Diplomaten, Jönköping 2009*, Jönköping.
- Arkeologiska rapporter i Jönköpings läns museums rapportserie vars kartmaterial har granskats inför detta arbete:
- Artelius & Streiffert 1981 Artelius, T. & Streiffert, J., *Stadshistorisk undersökning av sentida bebyggelselämningar, kvarteret Abisko 1, 2, 9 och 15, Jönköpings stad* Arkeologisk arkivrapport.
- Haltiner Nordström 1998 Haltiner Nordström, S., *Kullerstensbeläggning i Jönköpings Teater, arkeologisk förundersökning kvarteret Bägaren 6, Jönköpings stad*, Arkeologisk rapport 1998:22.
- Jansson 1996 *Sammanställning över arkeologisk besiktning i samband med rörläggning för fjärrvärme inom fastigheten Bägaren 2, Jönköpings stad*, Arkeologisk rapport 1996:21.
- Nilsson 2008a Nilsson, S., red *Kvarteret Aspen, arkeologisk undersökning med anledning av nybyggnation, Kristine församling, Jönköpings stad*, Arkeologisk rapport 2008:60.

- Nilsson 2008b Nilsson, S., red *Kvarteret Bofinken, arkeologisk för- och slutundersökning med anledning av nybyggnation, Kristine församling, Jönköpings stad*, Arkeologisk rapport 2008:51.
- Nilsson & Stibéus 1992 Nilsson, Y. & Stibéus, M., *Arkeologisk och byggnadshistorisk undersökning av fyra gårdar från 1600 – 1800 –talen, kv Ansvaret 7-8, Jönköpings stad*. Arkeologisk rapport 1992:21.
- Nydolf & Stibéus 2009 (manus) Nydolf, N-G & Stibéus, M., *Tyska maden i 1600-talets Jönköping* Arkeologisk rapport 2008:88.
- Stibéus 1988 Stibéus, M., *Kv Balder 1, Kv Bägaren 3, Kv Båret 4, Borgmästargränd*. Antikvariska kontroller. Arkeologisk rapport 1988:4.
- Stibéus 1989 Stibéus, M., *Kv Bägaren 4 - En arkeologisk undersökning av 1600- och 1700-talsbebyggelse i Jönköping*, Arkeologisk rapport 1989:1.

Otryckta källor

Ritningsmaterial från följande undersökningar har granskats i Jönköpings läns museums arkiv. Här tas inte upp undersökningar som finns i ovanstående litteraturlistor.

Om det står *undersökt* har dokumentationen gjorts av arkeolog(er), om det står *dokumentation* är det antingen oklart vem som dokumenterat eller det har gjorts av någon annan (till exempel kommunens mätingenjör).

Kvarteret Abborren, undersökt på 1970-talet

Kvarteret Abisko, undersökt 1972-1973

Kvarteret Abisko 1, 2, 9 och 15, undersökt 1980

Kvarteret Alhambra, undersökt 1971

Kvarteret Almen, dokumentation 1963

Kvarteret Ankaret, undersökt 1996, Jlm dnr 154/96 och 304/96

Ankargatan, undersökt 1998, Jlm dnr 476/97

Kvarteret Ansvaret, undersökt 1984, Jlm dnr 294/95

Kvarteret Apeln 29, undersökt 1988, Jlm dnr 504/88

Kvarteret Apeln 37, undersökt 1991, Jlm dnr 69/91

Kvarteret Apeln 38, undersökt 2003-2004, Jlm dnr 123/04 och 205/04

Kvarteret Apoteket, undersökt 1971

Kvarteret Apoteket 5, undersökt 1972, Jlm dnr 1088/71

Kvarteret Arkadien 4, undersökt 1997, Jlm dnr 143/97

Kvarteret Balder 2, undersökt 1982, Jlm dnr 324/82

Kvarteret Dromedaren (f.d. Druvan), undersökt 1992 och 2002, Jlm dnr 732/92, 275/02

Kanalgatan 9, undersökt 1982, Jlm dnr 324/82

Lantmätaregränd, undersökt 1982, fjärrvärme

Slottsgatan, undersökt 1982, fjärrvärme

Smedjegatan, undersökt 1983, Jlm dnr 770/83

Internet- källor

www2.historia.su.se/personal/jan_glete/Glete_statsbygg_Entreprenorskap.pdf

Glete, J., 'Stadsbyggande och entreprenörskap: Sverige som skattemilitär stat 1521-1721'. Artikel skriven 2005 för kommande bok om *Sverige och Europa*, red Kent Zetterberg (2009-03-02).

<http://www.statensarkiv.se/default.aspx?id=2453&refid=4045>

Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev angående Karl Knutssons brev till Jönköpings borgare den 4 juli 1452, SHDK-nummer 39380 (2009-02-22).

http://www.smhi.se/sgn0102/n0205/artikelserier/v200101_18.pdf

angående Vätterns normalvattenstånd (2009-03-01)

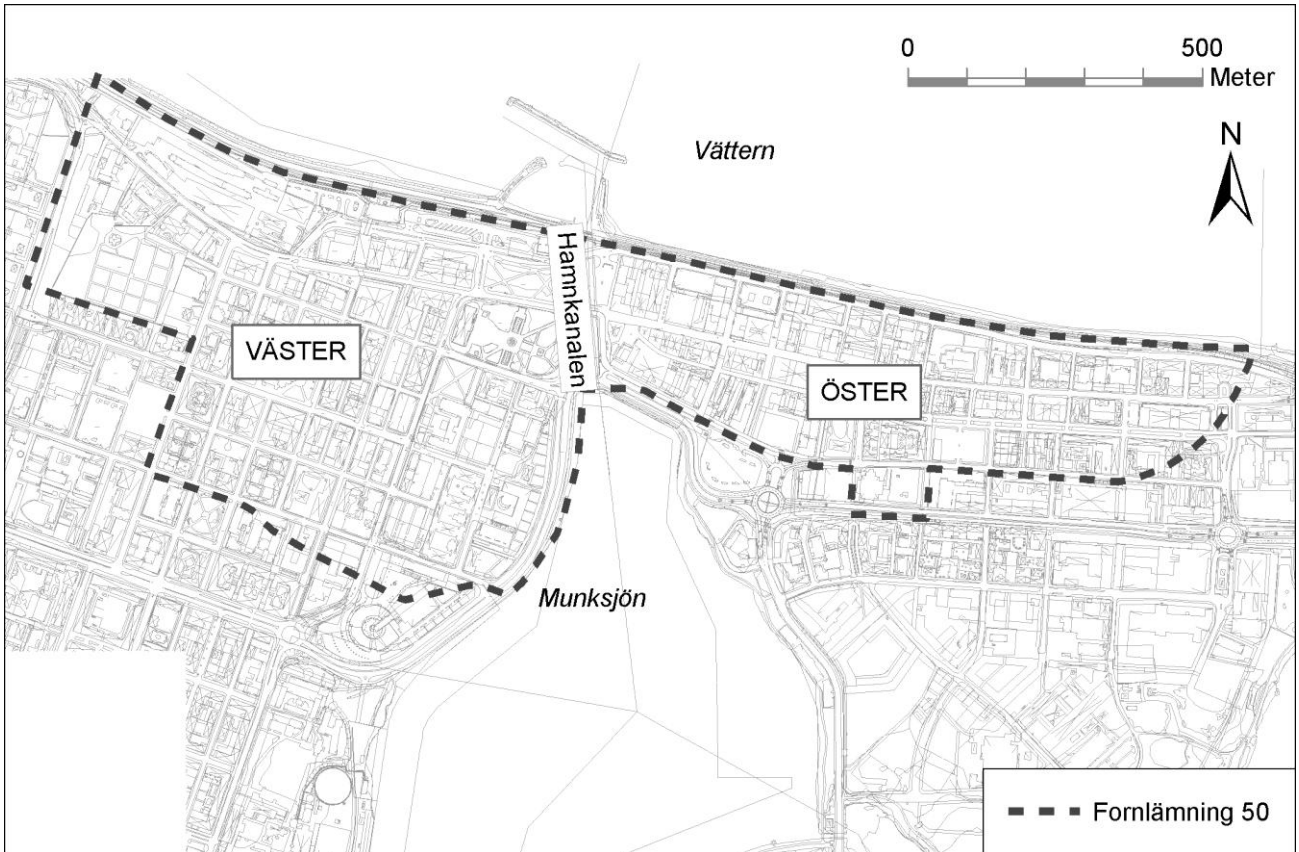
Kartmaterial

Ur Krigsarkivet:

SFP Jönköping nr 9: Plan af Jönekiöpingz Stad och Slått. Ca 1620.

SFP Jönköping nr 18: Plan och Situation med Dessein öfwer Jönekiöping Ao 1625. [H Thome].

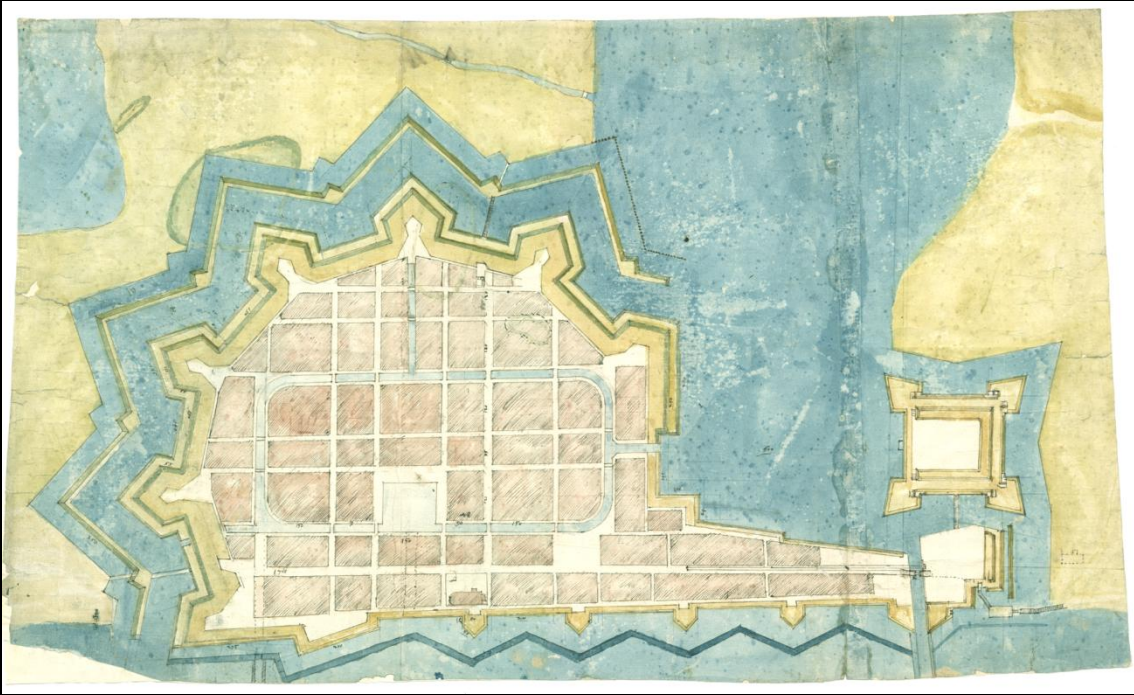
Övriga kartor har framställts av författaren i programmet ArcMap. Som underlag har använts Jönköpings kommuns digitala primärkarta samt digitalt kartmaterial ur läns museets arkiv (Bure).

Figur 1. Centrala delarna av Jönköpings stad. Stadsdelarna Väster och Öster, Hamnkanalen samt fornlämningsområdet för fornlämning 50 - stadslager från medeltiden eller senare - har markerats. Karta framställt av författaren.

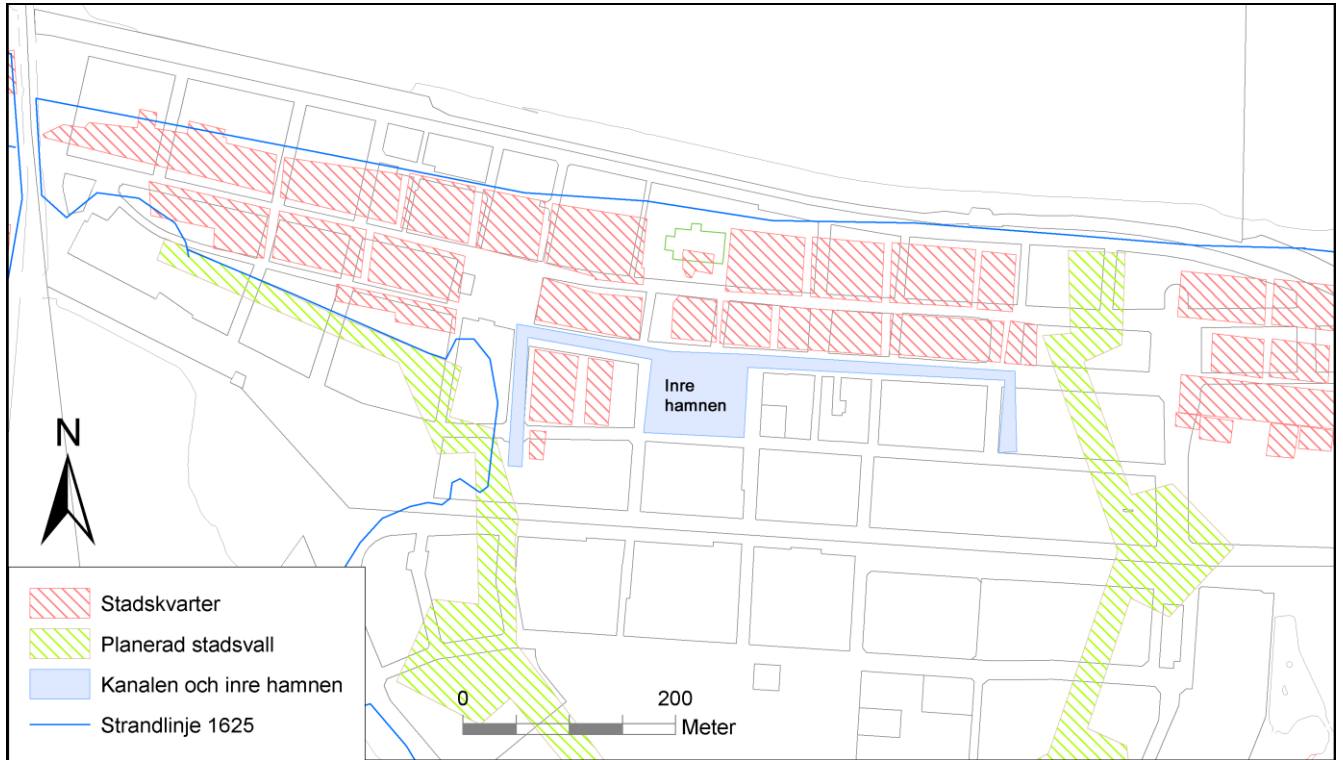
Figur 2. Jönköpings Öster med undersökta ytor markerade. Karta: utdrag ur digitaliseringsprojektet Jönköpings Öster (Hall 2005), bearbetning författaren.

Figur 3. En av många Jönköpingsplaner som finns i Krigsarkivet. (jämför med figur 4). Observera att norr är neråt. Planen har daterats till ca 1617. Krigsarkivet nr 0424:056:009.

Figur 4. Utsnitt ur Heinrich Thomes karta över Jönköping, upprättad 1625. Observera det planerade bastionssystemet som har ritats med tunnare linje. Jämför med figur 3. Krigsarkivet nr 0424:056:018

Figur 5. Moderna stadskarta samkopierad med Thomes karta från 1625. Observera sträckningen för strandlinjen 1625. Karta: författaren.

Figur 6. Modern stadskarta samkopierad med 1745 års tomtkarta. Observera att strandlinjen mot Munksjön har flyttats söderut med 30-60 meter jämfört med Thomes karta. Karta: författaren.

Figur 7. 1625- och 1745-års kartor samkopierade. Utfyllda områden har skrafferats. Utfyllnad A anger området där kronan har säkert varit med under den första fasen. Utfyllnad B har tomtägarna genomfört själva. För utfyllnad C är kronans roll osäker. Karta: författaren.

Figur 8. Profil från kvarteret Apeln 2004. I botten finns en av de äldsta timmerkistorna. Ovanpå denna har man lagt ett cirka 0,3 meter tjockt sandlager. Foto: Jönköpings läns museum.

Figur 9. Grundläggingskistor i kvarteret Abisko 1980. Foto: Jönköpings läns museum.